

1904.

РІЧНИК VII.
КНИЖКА I.

ТОМ XXV.
ЗА СІЧЕНЬ

ЗМІСТ.

ГАННА БАРВІНОК: Соловейко	1
БОГДАН ЛЕПКИЙ: Миколі Лисенкови на спомин д. 7 грудня 1903 р.	2
М. СТАРИЦЬКИЙ: Кантата на честь і славу М. Лисенку	4
ЯКІВ ЖАРКО: Артист	6
ІВАН ФРАНКО: Герой поневолі I—V...	13
ЛІСАК ТАМАРЕНКО: Минуле	40
МАРІЯ КОЛЦУНЯК: На стрічу сонцю золо- тому I—IV	50
ЮРІЙ ФЕЛЬКОВИЧ: Дванацять посланій на цілу суборну Україну.	75
МАРК ТВАЙН: Рай чи пекло?	78
—	
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: 250 літ	1
ВОЛ. КОЦОВСЬКИЙ: Нові погляди на діяль- ність Кирила й Методія	6
Й. БОДУЕН ДЕ КУРТЕНЕ: Плятонічний панславизм.	32
ІВАН ФРАНКО: Лисенкове свята в ав- стрійській Русі	47
Хроніка і бібліографія ...	53

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

За редакцію відповідає:
ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевче
під зарядом К. Бедварського.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК VII. ТОМ XXV.

У ЛЬВОВІ, 1904

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905

LIN

v. 7

no. 1-3

Зміст двадцять п'ятого тому.

За січень, лютий, март 1904 р.

стор.

I. Поезії.

Барвінок Ганна, Соловейко	1
Вербицький Микола, Привіт М. Лисенку	97
Гурович Г., До Тараса	100
„ Жидівські сльози	101
Лепкий Богдан, М. Лисенкови на спомин д. 7 грудня 1903 р.	2
Личко Ів., Промова на честь М. Лисенка	198
Лотоцький Лев, Дві поезії	197
Старицький М., Кантата на честь М. Лисенку	4
Федоренко Іван, Дві вірші на честь М. Лисенка	193
Федькович Юрій, Двадцять посланій	75
Франко Іван, Із книги Кааф I, II	195
Гете Ів. В., Олексій та Дора, перекл. П. Кудіша	282
„ Квітка над усі квітки, перекл. його-ж	286

II. Повісти, новелі, драми.

Жарко Яків, Артист	6
Зарічна Ніна, Зачарована скрипка	199
Колцуняк Марія, На стрічу сонцю золотому	50, 120, 212
Коренцева Ольга, Nocturne	102
„ „ На біблійну тему	103
Цанькевич Юліян, Та я чекаю	202
Тамаренко Лісак, Минуле	40
Франко Іван, Герой поневолі	13, 105
Амічіс Едмондо де, В передодень Нового року, перекл. Д. Бодревич	172
Накрохін Н. Е., Талісман	156
Твайн Марк, Рай чи пекло? Перекл. М. Лозинський	78
Уайльд Оскар, Сальомея, драма, перекл. Ів. Кривецький	254

III. Література, наука, штука.

Бодуен де Куртене Й., Плятовічний панславизм, перекл. В. Гнатюк	32
Віташевська (б. Добролюбова), Спомини про П. А. Грабовського	159
Грушевський М., 250 літ	1
Коваленко Олекса, Спомини про П. А. Грабовського	157
Копач Ів., Переднє слово до статі А. Менґера	164
Коцовський Вол., Нові погляди на діяльність Кирила й Методія	6, 85
Кревецький Іван, Український видавничий рух в 1903 р.	121
Лозинський Мих., Перші кроки (З приводу першого віча укр. жінок)	172
Менґер Ант., Релігія і держава, перекл. Ів. Яремко	164
Невідома, Спомини про П. А. Грабовського	161
Русова М., Старе й нове українській літературі, перекл. Ів. Фр.	65
Франко Іван, Лисенкове свята в австрійській Русі	47
„ Уваги до статі М. Русової	65
„ До історії соціалізму	134
„ Уваги до листу В. Ягіча	153
Чайківський Андрій, З часів перенолоху	107
Ягіч Ватрослав, Момзен і Славяни	153

Хроніка і бібліографія.

1. З літератури і науки	53, 116, 177
2. Нові книжки	58, 119, 183
3. Театр і штука	60, 185
4. Некрольоги	62, 187
5. Персоналія	186
6. З громадського життя	63, 191
7. Від редакції	64

Соловейко.

(З нагоди 35 літ ювілею Миколая Витальевича Лисенка).

Чи є найкраща, чи є миліша пташка над сю сіреньку пташину соловейка, що так щебече і голосно сповняє гаї і захисти густі вишневого саду і проймає до самого серця звивши у літку гвіздечко, в хвилину щасливої долі життя свого?

Є ще й найкраща в божім твориві, що зоря по всій Україні і чарами сповняє і великим рухом поетично людей не тільки в щасливу годину долі, а й як серце кволе... Хвилює бурхливо і надихає своїми мєльодіями високими, веселими почуваннями душу твою, а як коли, то й гасить тугу твою.

Се наш співець, пиха нашої України, що підіймає во всіх її істотах і ріжних часах долі і недолі існування могучі почування і співи його, як срібні струмочки по всіх протокам нашої рідної матері України, в самі убогі захисти і широкі розділля. Він леліє серце болюче, або й живуче своїми животворними, натхненими мєльодіями співів. От Соловей! от він, і вся Україна їм величаєть ся.

Ганна Барвінок

1903 р.

МИКОЛІ ЛИСЕНЮВИ

НА СПОМИН

дня 7-го грудня 1903 року

присвячує

АВТОР.*)

Відозвіть ся ниви сонні
І заграйте чорні бори
Свої думи невгомні
Під верхами Чорногори!

Застогніть старі могили
Серед ночі на розстаю!
Відгукни ся рідний краю
Звуком радості і сили!

Се прийшов до нас в гостину,
По заслужені поклони,
Той, що пісню, як дитину
І як пташку у долони

І як рідну доню мати
І як квітку серед суші,
Викохав, навчив співати,
Щоб крішила наші думи;

Щоб безмежною тугою,
Звуком радості і болю
Загрівала нас до бою
За добро, красу і волю!

Щоб знімала нас у гору
Від буденного болота
До небесного простору
Там — де сяє зоря злата,

Де пресвітлими лучами
Пламеніють ідеали!
Відгукніть ся громом скали
Се — цар звуків поміж нами!

*

Іде в осінню ніч
Степами
І сльози кануть з віч
Огнями.

Пускає тіни в даль
Як птиці,
Як струї срібних фаль
З керниць,

Як громи з чорних хмар,
Як тучі.
В долоні криє твар
Дріжучій...

Чому мій вольний спів
Так гине,
Як гомін віщих слів
В пустини?

*) Отці вірші були виголошені автором підчас музичної Академії на честь
М. Лисенка. — *Ред.*

Чому звук моїх струн
Конає,
Як відблеск ясних лун
За гаєм?

Як той підтятий квіт
На поли,
Як спомин кращій лїт
В недоли?

І чи діжду я днів
Чудесних,
Щоб вам пісень завів
Воскресних?...

Іде в осінню ніч
Степами
І сльози кануть з віч
Огнями.

*

Минеть ся ніч, розвієсь тьма,
Проснить ся чорний сон!
Настане день. Житє, весна
Загляне до вікон!
Та нїм мине недоли час,
Нїм щастя зацвितуть квітки,
О пісне! — не кидай ти нас,
Звени, звени, звени!

В лихій добі, в важкій борбі
Мутить ся людський ум.
Нехай же він спічне собі
Хоть хвилю серед дум.
Най позабуде брязк оков
І звірства боротьби —
Під свою білу хоругов
Горни ти нас, горни!

Минеть ся ніч, розвієсь тьма,
Проснить ся чорний сон!
Настане день! Житє, весна
Загляне до вікон!
Та нїм мине недоли час,
Нїм щастя зацвितуть квітки —
О пісне! — не кидай ти нас,
Звени — звени — звени!

Богдан Ленкий.

Ю А Н Т А Т А

на честь і славу М. Лисенку.

(Слова М. Старицького, музика А. Горілого).

а) Спільний хор.

Ніч непробудна; мов кладовище країна;
Саваном чорним укрита безмежна долина...
Тихо — ні думи; глухо — ні сьміху, ні згуку,
Тільки-но стогін зірве де здавлену муку...
Ох, Україно! Серцем невже ти почула?
Де ж твоя доля, де твоя слава і сила?
Кобза розбита... рідного згука не чути...
— Ох, не питайте, діти, я гину в покути:
Духом славетним щé я не вмерла, а тлію,
Тільки хто збудить в серці одублім надію?
Туга лиш клонить тирсу по збитому полю,
Буйний лиш плаче про славу минулу, про долю...

б) Співці.

Баритон: Ні, не тужіть: Господь почув наш стогін,
Послав співця і серце оживив:
Прислухайтесь, — росте усюди гомін
І настає надія кращих днів!

Тенор: Луна біжить; до звуків линуть згуки,
В гармонії сплітають ся ясній —
І гасять нам непереможні муки,
І нам несуть розкішні зграї мрій!

Сопрано: О, марева і настрої чудові!
Душа моя в гармонії зроста,
І прагне вся розкритись до любові
І за братів на себе знять хреста!

Альт: Підносять ся натруженії груди,
Бо напилісь живою водою;
Тінь радощів перебіга повсюди
І проріка, що збудемось біди!

в) Квартет і хор.

Квартет: Велика сила, необора
 У рідній пісні, в слові тім,
 Що наша ненька, з туги хвора,
 Співала діточкам малим.

О, згук тих слів подобен чуду, —
 І Богом наданий співець
 Омне нам серця від бруду,
 Який скалічив їх в нівець...

І буде славен він по віки,
 Наділить славою і нас:
 Стріпнуть ся немошні каліки
 І приспорять той слушний час!

Квартет:

Хор:

Розбудив ти нас, кобзарю, —   Гей, вставайте: рідне слово
 Проясняють ся й сумні...   Вже склика до праці всіх!
 І в забутому вівтарю   Заживем тепер на ново —
 Творчі чують ся пісні!   Скинем давній рабський гріх!

Опізнаймося, годі скітти,
 Братськи руки сплетемо,
 І під прапором осьвіти
 Всім добро понесемо!

г) Спільний хор. — Всі.

Слава, слава кобзареві, Щастя нашій долі! Слава рідному співцеві, Велетню Миколі!	Не умре ж душа живая Дума не загине, А від края і до края Славою полине...
Слава труднику, що тратив Сили на спізнання; Не продав він за дукати Божого надання...	І напастники лихії Вниз потуплять очи, І таки зоря надії Блисне серед ночі...
А музику рідну ширив, Піднімав високо, І в народню душу вірив, В вій тонув глибоко...	Слава-ж, слава Кобзареві, Вік віків од нині, Слава рідному співцеві, Слава й Україні!

20 грудня 1903 р.

М. Старицький.

Яків Жарко.

А Р Т И С Т.

I.

Здавало ся, що й кінця не буде тим витанням, які випали у останній спектакль на долю талановитого артиста української трупи Євгена Івановича Гурченка. Уже артист виходив, виходив до публіки, кланяв ся, кланяв ся тай годі сказав і почав роздягати ся в своїй убиральні. Отже невеличка купка людей, чоловік у трицять, не дивлячись на те, що сторож гасив останні лампи, не вгавала і несамовито гукала похриплими голосами: „Гурченко!... Гурченко!...“ плескала в долоні і викликала ще раз свого любого артиста.

Нас троє сиділо у вбиральні Гурченка. Артист роздягав ся. Піт покривав його розмальоване усякими фарбами обличчя і течіями скочував ся по щоках. Євген Іванович, скінчивши ролю, дуже втопив ся і важко дихав; йому хотіло ся скорійше вийти з душною вбиральні на свіже повітря. В салі не вгавали.

— Треба ще раз вийти до них, — проказав артист, накинувши на плечі козачий жупан і вийшов з убиральні.

— Давай!... — промовив він на сцені.

Завіса підняла ся... В порожній темній салі, біля музики, ще дужче почали ляпати у долоні і стукати палицями і ногами.

— Спасибі!... Спасибі!... Щасливої дороги!... Не забувайте нас!... Приїздіть ще до нас!... — чули ся з гурту голоси, як артист вийшов на сцену.

Декільки шапок полетіли з салі і впали біля ніг артиста. Артист піднімав їх і кидав у салю. Завіса спустилася. Ще крикнуло два, три голоси „Гурченко“ і все стихло.

— Не жалкуєте, Евгене Івановичу, що заїхали до нас? — запитав я артиста, коли він увійшов до вбиральні.

— Ні, ні!... Спасибі вам і вашим землякам, приймали добре і збори були хороші.

— Коли-ж ви знову до нас?

— Та як що будемо на той рік у цих краях, то завернемо певне і до вас.

— Женя!... Чи ти швидко одягнешся? — почувся з за дверей убиральні знайомий голос артистки Любицької.

— Зараз... Та увіходь сюди.

У вбиральню увійшла дуже вродлива особа — дружина Гурченка, артистка Любицька, що грала у труні перші драматичні ролі. Ми, прихильники труни, були знайомі мало не з усіма артистами, а через те і з Любицькою довелося знайомитися тільки одному з нас.

— Моя жінка... — промовив Гурченко.

Адютант генерального штабу, що був з нами у вбиральні, узяв протягнуту йому артисткою руку і промовив, брязнувши срібними острогами, елегантно випинаючи свій стан:

— Дмитренко...

— Нас, Лесю, шановні добродії кличуть вечеряти.

— Зробіть нам честь...

Любицька метнула очима на адютанта. Їх погляди зустрілися і вона промовила до чоловіка:

— Супроти сього нічого не маю.

— До вашої послуги... — проказав артист до нас.

Ми вийшли з вбиральні і пішли до моря. Пахощі білої та рожевої акації розливалися у свіжому морському повітрі чудової тихої ночі. Темне південне небо було засипане блискучими зорями і одбивалося у прозорій воді Чорного моря, що безупинно плескалося і билося об сірі скелі високого берега. Ми пішли до столу на веранді курзала. Безкрає синє море розгорталося перед нашими очима і зливалося в далечині з темно-синім небом густо обсипаним золотосяйними зорями. В павільоні музика грала вальс „неозвратное время“.

За вечерею з келіхом у руці я промовив:

— Дай Боже вам щасливої дороги! Будем сподівати ся, що ви знову завитаєте до нас і своєю чарівною грою будете збудувати найкращі почуття у наших душах і прихильність до всего рідного! Дай Боже, щоб ваш талан, Евгене Івановичу, що так могутно розгорнув ся, довго, довго ще сяяв ясною зорею на славу рідному краю! Цемо за ваше здоровле і за ваш талан! Цемо за здоровле нашої улюбленої артистки Олександри Миколаївни, бажаючи їй на сцені ще більшої слави і... і...—Тут я засьміяв ся. Любицька усьміхнулась і промовила: що-ж „і“? — Берегти голос і красу свою... — ляпнув я і почервонівши мовив: — Пю за всіх артистів і артисток української трупи!... Слава!

На мій оклик Гурченко промовив:

— Спасибі вам, мої шановні друзі, спасибі і усім тим, хто бував у театрі, за те горяче витання, яким наділили нашу трупу. Радий буду, коли доведеть ся мені ще грати у вашому городі і зустріти ся з вами. Поки стане моєї сили, буду служити рідній сцені і щасливим буду себе почувати, коли наша праця не пропаде, а розіветь ся у пишну квітку на користь рідному краю. Пю за усіх присутних!... Слава!...

— Слава!... Слава!... — підхопили всі.

І „слава“ голосно рознесла ся по над морем і хвилі мов би стяхли і прислухали ся до тієї слави.

За увесь час вечері Любицька не зводила очий з вродливого адютанта, який їй тим-же віддавав.

На сході зачервоніло небо; свіжий вітрець подихав від моря, як ми, повечерявши, йшли до дому. Усі проводили артистів до гостинниці, у якій вони жили. Нас двоє йшли поруч Гурченка, а Любицька під руку з адютантом ішла одсторонь нас. Біля клямки гостинниці почали прощати ся. Адютант, прощаючись із артисткою, поцілував їй руку. Евген Іванович подивив ся на жінку і показав рукою на відчинені швайцаром двері гостинниці. Любицька кивнула головою і швидко пішла по східцях. За нею почвалав чоловік. Двері зачинили ся.

— Яка-ж вона гарна! — скрикнув адютант.

— А яким на тебе поглядом дивила ся!? — промовив педагог, що був із нами.

— На добраніч!...

— Щасливо...

Артист пішов... Ми розійшли ся.

II.

Багато минуло років в тієї доби, як я жив у городі біля Чорного моря. Доля закинула мене у невеличке повітове місто на Україні далеко від Чорного моря, за те близько славетного Дніпра. Сумно тягло ся життя в глушині, де рідко коли бували які будь культурні веселощі, наприклад концерти, театр... Коли якось в осени пронесла ся по всему місту новина: до нас з'їде українська трупа артистів і незабаром я прочитав афішу наклеєну на паркані і чимало здивував ся, уздрівши прозвище Гурченка. Це певно другий, подумав я, бо такі артисти, як славетний Гурченко, по таких закутках, як наше повітове місто, не їздять. Як же я здивував ся сидючи в театрі, салі міського клубу, коли признав, що це той самий Гурченко, якого я бачив на сцені шіснацять років назад. Де подів ся його могутній голос? Де поділи ся ті чарівні тони, що линули в душу і чарували слухачів? Де поділа ся його постань брва? Нічого вже цього не було! Це була згорблена, з хриплим голосом людина, мало схожа з тим Гурченком, якого я знав шіснацять років назад. Після першої дії я пішов за лаштунки.

— Здрастуйте, Евгене Івановичу!... Не пізнаєте?

— Ні, не пізнаю...

— А пригадайте той вечір, як ви грали у N. і після останнього спектаклю ми вечеряли на веранді...

— А...а. Згалав!... Згадав!... В той вечір моя дружина познайомила ся з адютантом...

В речі Гурченка було щось нелевне... голос його задріжав, він спитав глузливо:

— То ваш приятель?

— Не великий і приятель — разом вчили ся у гімназії, а потім розійшли ся иньшими шляхами і здасть ся розійшли ся на віки, бо після того не зустрічали ся..

— Так ви нічого й не чули?!...

В цей мент увійшов у вбиральню молоденький артист і промовив:

— Евгене Івановичу, прошу на сцену; даю завісу.

— Ми з вами ще побачимось?

— Після другої дії буду тут, як що позволите.

— Милости просимо.

Артисти грали поганенько, та мене ні драма, ні артисти більше не цікавили, я тільки й думав про Гурченка: певно щось було у його житті дуже сумне — згубило його і привело у таку трупу як ця. Після другої дії я знов пішов до Гурченка. Перед ним, біля розбитого дзеркала стояла пляшка горілки і стакан...

— Колись пили шампанею, — промовив артист обертаючись до мене, — а тепер казенну... Чи не завгодно вам стаканчик?

— Ні, спасибі... Після спектаклю чи не завітали-б до мене у мою господу?

— А буде? — і артист показав пальцем на пляшку.

— Найдемо.

— Дуже радий — ваш гість.

Скінчивши роль Гурченко вийшов.

— Я вас піджидаю, — мовив я.

— Ваш гість.

Ми пішли. Іти довго не довелося і ми незабаром сиділи біля столу у моєї кімнаті. Я нильно дивився на артиста. Біля мене сиділа зовсім не та людина, з якою я шіснацять років назад те-ж сидів біля столу. То був здоровий мущина, життя так і пішло від його. Красивий, з довгими чорними вусами, що надавали ще більше краси його повному та свіжому обличчю; а цей, з сивою головою дід був зігнутий, ніс червоний, очі полухлі від перепною, лице все покарбоване зморшками.

— Що так придивляєтесь? Дивуєтесь, яким став?

— Що було з вами, кажіть швидче?

— Наливайте!... Тільки мені в чарку мало, лийте в стаканчик — швидче забудуся... Ну, випемо за адютанта!?

— Та хай йому всячина!... Чого він вам дався?...

— Як чого? Адже-ж він чоловік моєї жінки!...

Артист зареготався, а далі запитав:

— Хиба ви нічого не чули?

— Ні, не чув.

— Наливайте...

Я налив.

— Чи ви пам'ятаєте, яким поглядом дивився адютант на Любицьку у ту ніч, як він познайомився з нами? Вона те-ж на його дивилася... і мені здається, що з тієї нещасливої за для мене хвилини почалося їхнє кохання. Як не своя з того часу зробилася моя жінка! Ми переїхали у Харків... і тижня не ми-

нуло, іду я з нею на репетицію... Аж гульк — на зустріч нам іде Дмитренко. Я подивився на жінку, — вона зблідла і впила очима в адютанта. Ми весело та радо привиталися і пішли до театру... Потім до нас... І він почав що дня до нас приходити. Що дня в нашій кімнаті були від нього квітки і пахощі від них так видно затуманили їй розум, що вона забула і мене, і честь, і обов'язок дружини, забула й про те, що скаже громада і віддалася своїй палкому кохання. Те, що перше їй подобалося в мені, тепер стало гидким і не проходило дня, щоб не сварилася зо мною. Я розум теряв і не знав, що мені робити... Я-ж кохав її більш над усе в світі!...

Сльози покотилися з очей артиста і він гірко промовив:

— Наливайте!... Нераз наверталася мені на розум думка вбити її... його... себе... Одже нікчемна натура не здолала із собою скінчити і я тільки почав частіше бігати до буфета.. Переміг я себе... Одвела мене чи якась сила, чи моя несла від гріха... а залічив серце буфет, з якого я й не вилазив. Хіба, мислив я, щастя тільки в їй? Віддамся усією душею рідній штуці і до смерті буду служити їй на сцені. Та душа боліла... Боже, як боліло! І я так почав топити горе своє у горілці, що певно й чорт у пеклі було душно та моторошно. Наливайте!

Артист замовк і разом випив стакан горілки.

— Одного разу повернувся я з театру і на столі в кімнаті побачив клаптик паперу, на ньому було надруковано: „Перемогти себе не можу... Тай навіщо? Між нами прірва... Не вернусь ніколи“... Вона мене покинула і від того часу й до цієї хвилини я її не бачив і не знаю де вона. Роки минали... Здоров'я моє похитнулося... Слава, як артиста, почала гаснути і я почав хилитися нижче тай нижче... Наливайте! Випємо за мій талан, що згинув. Не хочете? Ну, випю я...

Артист уже добре випив і заледві повертав язика:

— Тепер горілка для мене краще за неї... Як горілки нема — клянеш своє життя... Коли-б не ви, ні за що-б як слід і випити... Збори паршиві... грошей чорт ма!... Піймаєш „Шарася“ — випеш, бо почастиє; а ні, то й пропадаєш... Позич, голубчику десятку. Із завтрішнього збору тобі віддам...

Артист схилив важку голову на стіл і плутаючи язиком казав:

— Ти зрозумій мене!... Я любив... Я прославив себе... а тепер... життя моє могила...

Очи в нього стулили ся, артист почав храпати і крізь сон белькотав:

— Прийди... прийди... п'яниця... пізно... Люблю... я... я... я...

Поклавши нещасного артиста на своє ліжко я віддав ся сумним думкам і до ранку ніяк не здолав заснути.

— Вибачайте, — казав мені в ранці артист, — набрав ся вчора у вас через край...

— Випийте чаю.

— Ні, за чай спасибі... а стаканчик, щоб яснійше стало на душі, пропущу...

Артист випив, попрощав ся і пішов від мене. На другий день я не був у театрі, а на третій стало мені відомо, що він виїхав із нашого міста. На од'їзд трупи довело ся збирати гроші поміж міською громадою і вирядити її у друге місто на кращі заробітки.

Ш.

Років через чотири після того, як у мене був Гурченко, довело ся мені бути у Х. Одного разу я сидів у сквері і дивив ся на перехожих. Дивлюсь — підходить до мене обірванець: одна нога увута в драну кальшю, а на другій такий чобіт, що аж пальці повилазили і простягає руку. Придивляю ся... і... о, Боже! пізнаю в обірванцю артиста Євгена Івановича Гурченка... Артист мене не пізнав... Я не признав ся до нього. Тай навіть мені було-б признавати ся?

Хиба я йому допоможу тим, що признаю ся до нього? Розважу його змучену душу? Я поклав у простягнуту руку монету.

Хворий артист ледви пересовував ноги. Він одійшов від мене із протягнутою рукою, що ходором ходила, підійшов до інших.

Повернувши до дому я незабаром прочитав у часописі, що в одній із х—ських лікарень упокоїв ся від водянки талановитий український артист Євген Іванович Гурченко.

Іван Франко.

Герой поневолі.

I.

Старий возний львівського магістрату, в мундурі гвардіста народowego, в чемерії з вишнево-червоними вилогами, в чоботах із морщеними холявами і при шаблі, тихенько відчинив двері до канцелярії ц. к. державної бухгалтерії. Тісна, подовгаста кімната зі склепленою стелею тонула в півсумерку; була ще ледво дев'ята година з рана, тай день 1 падолиста 1848 року був хмарний і по-нурий, якийсь немаче сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого семейного гробу, а чорні деревляні бюрка, поставлені в два ряди по при головні стіни з невеличкими відступами нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний обкинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі з разу не добачили нічого і він уже хотів вернути ся а може й замкнути канцелярію, коли нараз у однім куті коло одного бюрка щось заворушило ся. Не довіряючи своїм очам старий наставив вуха, і почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

— Чи то ви, пане Калинович? — запитав він обертаючи ся в той бік, відки чув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський, — мовив Калинович обертаючи ся до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого, — мовив Згарський входячи до канцелярії та зачинаючи за собою двері.

— Не багато й помилили ся, — мовив усміхаючи ся Калинович. — Бачите, я сам. Приходжу пункт о осьмій — нема нікого.

Роздяг ся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверти, а отсе вже вибила й девята, а наших панів як нема так нема в канцелярії. Що се значить ся, пане Згарський?

— Що се значить ся, — повторив якось значучо Згарський.
— Гм, або я знаю.

— Аджеж сьогодні не сьвято? — непевно всьміхаючи ся мовив Калинович.

— Та ні. В календарі сьвята нема.

— Ну, але може яке народове?

— Або я знаю! — таємничо мовив Згарський махнувши рукою. І схиляючи ся до Калиновича додав по тихо:

— Сьвята нема, але здаєть ся, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічогісінько не знаю.

— Не читали газет?

— Ет, що я там буду в газетах вчитувати! Лають ся, дуть ся, верещать, а все те пусте.

— Ну, нераз і в полові зерно буває. Ану погляньте ось тут! Нашу газету все таки треба би читати.

І він в таємничим виразом виняв із кишені зложене в четверо число часописі „Gazeta Powszechna, godło Postęp“ в дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число і почав перебігати його очима, а тимчасом Згарський глядів йому в лице всьміхаючи ся під сивим вусом і похитуючи головою. По кількох хвилях Калинович відложив газету на бік і поглядаючи на возного запитав із виразом розчарованя:

— Ну, і щож? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

— Надзвичайного? — протягнув Калинович і немов не вірячи своїм очам почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого, — мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

— Ану прочитайте отсе! — мовив возний тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де грубими літерами було надруковано:

Uw i a d o m i e n i e .

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisję bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisji zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu prowadzących. Członkowie tej komisji dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnętrzną wstęgę białą z kokardą u nakrycia głowy i kartę legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa czy stały czy czasowy ma tej komisji lub pojedynczym członkom być posłusznym i do ich postanowienia zastosować się.

Калинович читав сю заяву з разу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільнійше, уважнійше та виразнійше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледво видусив із себе, мов би його груди привалено тяжким каменем.

— Пане Згарський, — мовив він пильно вдвляючи ся в лице возного, -- бійте ся Бога, а се що значить?

— Ви, пане рахмістру, розумна голова, вченійша від мене, — мовив Згарський усміхаючи ся сам задоволено. — То може мені випадало би прийти до вас тай сказати: пане рахмістру, будьте ласкаві, виясніть мені, що се значить?

— Не жартуйте! — мовив затурбованим голосом Калинович. — Адже се... се...

— Понюхайте, чим воно пахне?

Калинович якось механічно притулив газету до носа і рантово зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comité du salut publique! „Użyć wszelkich środków... W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stały czy czasowy ma być posłusznym... диктатура! Czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem — а від чого-ж поліція, гвардія народова? І хто властиво нарушує спокій і безпеченство? Против кого звернене вістре сеї постанови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув із свого крісла в гору на Згарського, що стояв обік нього і також дивив ся на газету.

— Не знаєте, против кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кождім нумері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

— Значить, против нього — —

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменованій головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я се знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалувати ся, коби лише рядові вояки були, — з гіркістю мовив Калинович. — Але від генеральства пана Вибрановського до сего кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого пруть?

— Ой пане рахмістру! — якось напів сердито, напів жартливо мовив Згарський, — як же ви помалу рахуєте! А не читали перед кількома днями отсього?

І він із другої кишені своєї чемери видобув иньший нумер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним оловцем уступ на першій стороні:

Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyi zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna — Polska demokratyczna!

— Ну, що? Хиба се не виразно? — спитав возний стимулюючи голос.

— Polska demokratyczna! — буркотав тимчасом Калинович. — Ну, а ми з вами Русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та про те як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польски готової нема, а вас старого не питали, чи ви Поляк чи Русин, а вперли в польську ліберію, ще й рогативку на стару голову настрожили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, підчас перших збіговищ тисну ся вулицею тай слухаю, мало не оглухну, всі ревуть: Niech żyje Polska! А мене дурного підкусило крикнути: Най жеє Русь! Йой, матінко! як не кинуть ся на мене! Паличками, кулаками! Zdrajca! Jak on śmie! Ледво я живий вирвав ся. От тобі й Polska demokratyczna! Тай тепер — комісію встановили очевидно для польських революційних цілей і зараз наказують, що кождий мусить її слухати? А як я не хочу ані Польщі ані революції?

— То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego, — відповів з'їдливо возний. — А в такім разі на гак з вами.

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці оглянувся довкола, і заваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужше. Аж з місця схопився.

— Бійтеся Бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз. — Скажіть же мені, що тут дієся? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не прийшов?

— Певно муштруються в гвардії.

— А може... може там... може то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий, — мовив возний здвигаючи раменами. Та нараз оглянувшись довкола і похиляючи ся над самим вухом Калиновича прошептав сквапливо:

— Стережіть ся! Я вчора підслухав розмову двох панів — таки з вашої бухгалтерії — котрі се були, того вам не скажу... Підозрівають вас, що ви шварцгелбер, що шпїоните...

— Я? Шпїонити! Тьфу на них!

— Усе одно. Стережіть ся. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос дзвінка.

— Ой, ой, ой! То певно пан Відман, — скрикнув переляканий возний. — Бувайте здорові, пане рахмістру! Як буду мати хвильку часу, то ще забіжу до вас коло дванацятої.

І не чекаючи відповіді він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверий канцелярії. А дзвінок десь у далеких куті темного коридора тельнякав тай тельнякав, і його голос лунав мов плач переляканої дитини.

II.

Степан Калинович був канцеліст при львівській скарбовій бухгалтерії. Двацять літ числив він скарбові доходи й видатки, двацять найкращих літ життя провів у отсій темній канцелярії подібній до великого родинного гробовища, на однім деревлянім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно. мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про иньше житє. Треба було аж бурі 1848 року, щоб у те тихе, самітне житє внести деякий неспокій і заколот. Що правда, в політику Калинович не мішав ся, до газет не дописував

і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках участі не брав; протягом усіх бурливих сцен від марта аж до надоліста сидів день у день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуши і числив, числив, числив, як коли-б увесь панщизняний та абсолютистичний лад стояв іще незахитаний, а не розпадав ся на шкamate.

Вихований у старій німецькій школі, наповний духом бюрократичної субординації, він помалу в суспільних і національних справах (на скільки деколи думав про них чи радше неясно відчував їх) стратив почуте своєї волі, своєї особистости й окремішности. Він знав, що він із роду Русин — про се говорила його метрика, його урядовий декрет; але в житю се не мало для нього ніякого практичного значіння. В канцелярії була мова німецька, дома, у господаря, де він наймав невеличку кавалерську квартиру з двох покоїв, говорено по польськи; не маючи родини, Калинович навіть свят руських не обходив. Лише раз на рік, на Йордан, беручи ех оффо, в повній урядовій параді участь у св'яченю води на львівськiм ринку, він почував себе Русинoм, з якимось дивним, неясним зворушенем співав разом із масою народа „Во Йордані крещаюшу ся тобі, Господи“, і тішив ся як дитина, коли з кропила, розмаханого рукою митрополіта, падав на нього рясний дощ крапель св'яченої води і змочував йому не лише шапку, але також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила відносини й весь настрій докола нього. Де доси панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнене політичних в'язнів, політичні товариства і збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сойму, ба далі явні конспірації з революційними покличами, нагінка на старих урядників, шварцгелберів та фондраусерів і явно вивішений стяг незалежної Польщі — шляхетської чи демократичної — все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички, та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насували ся з усіх боків і домагали ся швидкої та невідхильної відповіді. Що він — Австріяк, чи Поляк, чи може ще щось иньше? Він присягав на вірність урядови — так, але то був уряд абсолютний, по теперішньому ворожий краєви, трохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція, — значить, чи важна його колишня

присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірний? Чи годять ся йому як урядникови мішати ся в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одуру, а якої мотивів, пружин, цілий і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля наскакувало на якісь запори і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючи ся то сюди то туди і всюди знаходячи якусь неодоладність. Поляки побили його на вулиці, коли признав ся, що він Русин; Русини дивили ся на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви Руської Ради Головної, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений тут і там він мов слимак засунув ся в свою халабудку, старав ся як найменше показувати ся на вулицях, з далека обминав усі такі місця, де чув крик та гармідер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед осьмою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запахати ся за своє бюро в самім куті і загребти ся за купою книг, виказів, табель та витягів. Він працював із напруженем усіх сил. Пильний і совісний урядник від давна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ся праця, наказала йому з гори, отже комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обовязком, але щитом для його сумління, одинокою фіртуркою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекоту на спокійний, твердий ґрунт хоч якої такої праці. Тут він бачив ясно в своїм хоч тіснім та обмеженим кружку, а там не бачив, не розумів нічого. Не привиклий до самостійного думаня й поступуваня він тепер мов стебелинки держав ся тої остатньої решти старого ладу, не можучи освоїти ся з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривали ся всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і тут; замість давнійшої покірности супроги старших тепер субальтерні говорили зі старшими за пан брат, а бувало й так, що старший по канцелярії був підвладним свого субальтерна в гвардії народовій або в яким будь комітеті. Замість негавнього „gehorsamster Diener“ тепер лунали всюди, навіть по канцеляріях, окрики: wolność, równość, braterstwo!

Особливо його найблизший сусід у канцелярії, той що займав крісло насупроти нього, обернений до нього лицем і відділений лише широким бюром та купою книг, був тепер його найгіршим

мучителем. Йосиф Валігурскі, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити Австріяків зі Львова, а в 1831 році брав участь у польському повстаню, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії і отсе вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він весь той час мовчав, працював хияючи ся мов від у ярмі і тільки украдкою, десь колись злобно блискаючи сірими, запалими очима з під сивих, навислих брів на ненависних йому „Швабів“. Що Валігурскі ненавидів Швабів усею душею, про се Калинович знав із деяких його уриваних окликів та проклять, що висковзували ся з його уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурскі держав ся осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірював ся перед жадним із них і Калинович не без підстави догадував ся, що він глибоко погорджує ними всіми. Калинович чуючи його нехить і не пробував ніколи зблизити ся до нього; знав лише з оповідань иньших урядників, що Валігурскі живе дуже бідно десь далеко на Байках зі своєю дочкою, за для якої він лишив ся у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію; дехто додавав, що старий окрім малесенької пенсії за свою урядову службу дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, привязану до ордера *Virtuti militari*, одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 році Валігурскі нараз змінив ся. З настанєм конституції його хребет випростував ся, його очи, навиклі сліпати над урядовою бібулою, набрали огню й живости, його уста розв'язали ся і почали сипати ракети та гранати. Він з великим, молодецьким запалом кинув ся в вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковичний мертвий супокій канцелярії гарячими промовама та окликама, за які перед місяцем можна було ждати безплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грайгору в залізних перстнях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотників до гвардії народової і як старий вояк Наполеоніст враз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розумієть ся, що се вчене, при якому була вся його душа, відсунуло на задній плян його канцелярйну роботу; до канцелярії він приходив хіба на годину-дві, тай то ледви попишпорив у книгах, а за те обсилав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, осо-

бливо тих, що не брали участі в руху. Розуміть ся, що Калинович був головним жертвним козлом його дотепу.

— Ну, що, молю канцелярський, книжкова блощице, чорножовта стоного! — говорив він до Калиновича не скриваючи своєї глибокої погорди. — Ще тобі не обридло порпати ся в тих затхлих паперах?

— Хоч і обридло, та що робити? — покійно говорив Калинович, давно переставши ображати ся грубими ущипками старого вояка. — З чого чоловік хліб їсть, того мусить пильнувати.

— Хліб їсть! Ой ти, худобо! Тобі аби лише жолоб тай паша! Ну скажи, ти ніколи в своїм життю не подумав, що може бути щось таке на світі, задля чого варто віддати не лише хліб, але й кров і жите?

— Ріжне чоловік думає, пане Валітурскі, — нерадо відповідав Калинович. — Одному се дороге, а другому те.

— Ага, а тобі твої Шваби найдорожші! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валітурскі починав різким, хоч троха вже розбитим голосом ревити на всю канцелярію улюблену пісеньку польських конспіраторів:

Гей Шваби-драби, гей Шваби-драби,
Вже ми вас із краю наженем до лаби!
Гей Шваби-драби, ще лиш пів години,
Будете тікати гублячи патинки.

— Не кричіть, пане Валітурскі! — благав Калинович затикаючи собі вуха. — Не кричіть, адже я не Шваб.

— А що-ж ти?

— Я Русин.

— Русин? Я також Русин. На Русі родив ся, в Житоїри. Навіть ліпший Русин від тебе. А про те я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кождий свідомий, інтелігентний Русин мусить бути польським патріотом. Іди спитай пана Ценглевича, се також певно Русин, а як він любить Польщу.

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинув ся на нього Валітурскі. — Русин, що не чув себе Поляком, може бути тільки хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою!

І Валітурскі відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ся сердитість не була зовсім щира, бо Валітурскі,

коли по двох-трьох днях знов показав ся в канцелярії, знов починав жартувати і кптити з нього, все впадаючи в вояцький, грубіанський тон, але все таки не зриваючи з ним зноснн, як нераз можна було надіяти ся по його різких висловах.

Найприкрійше для Калиновича було те, що з иньшими товаришами в канцелярії Валлтурскі не поводив ся так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не знав, не витав ся й не розмовляв із ними; за те з иньшими, що належали до Гвардії і чим раз більше втягали ся в політику, говорив як із товаришами, иноді перекликав ся якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами, або шептав ся про щось у коридорі. Калинович чув себе чим раз більше одиноким у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому не довго доведеть ся вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робити ся чим раз горячішою, хоча на дворі настала осінь і вже почали ся жовтневі слоти. День у день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстанє, повішено міністра Лятура, не позволено війську вирушати проти збунтованих Угрів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено детронізацію Габсбургів і розпочала ся вже кровава війна, наповняли серця польських патріотів горячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував сьмілі пляни розбитя Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками стаціонованими в Галичині купами тікали польські охотники, що в вибореню незалежної Угорщини бачили підвалину для визволеня Польщі з під австрійського ярма. Тай у самім Львові клекотіло, варило ся щось непевне; загальне роздразненє і напруженє зростало і грозило швидше чи пізнійше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих остатніх днях жовтня цілими днями бувала майже зовсім пуста; крім Калиновича ледви два-три урядники заглядали до неї на пару годин, тай тим очевидно не хотіло ся робити. Вони сиділи мов непритомні, від часу до часу зривали ся з місця, бігли до вікна визираючи на ринок, а по якімось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли трівогою. Калинович лишав ся сам один, а скрип його невтомного пера по ранавім папері цьвіркотів у самітній канцелярії мов спів цьвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг

иноді побалакати спокійно, по щирости. Валігурскі від двох неділь зовсім не показував ся в канцелярії.

III.

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрою. „Стережіть ся!“ Добре се йому сказати, але як стерегти ся? перед ким стерегти ся? Аджеж у мишачу діру не захаю ся, десь мушу показати ся між людей, мушу ходити до канцелярії, що день пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред соток і тисячів народа. Якжеж тут стерегти ся? Шварцгельбер! Що се за злочин такий? Ну, так, Калинович чув у глибині душі і сам собі признавав ся, що він шварцгельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Щож у тім злого? Аджеж і Валігурскі ще в початку року, ще до половини марта сего року був такий самий шварцгельбер. Тоб то може в його душі сиділо щось иньше, що тепер виклювало ся на верх. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого иньшого, а до нової матери Польщі, яку тепер накидувано йому з криком, лайкою і погрозами, він анї руш не міг запалати синівською любовю. „Ні, се не моя мати“ — повторяло щось неясне в глибині його душі і він не міг пересилувати себе пустити ся разом із иньшими в той скажений танець довкола нового божища, в якому отсе вже кілька місяців крутила ся велика більшість мешканців Львова. Так, він бідний лишив ся шварцгельбером навіть тоді, коли сі коліри стали дуже немодними, так само як у часі чемерок та конфедераток заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндер.

За те другий докір, шпiонства, обурював його до глибини душі. Шпiон! Ні, він ніколи не був шпiоном! Не був тоді, коли за те ремесло платили грiшми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за се дуже легко можна було дістати коли не штилет, то хоч пів кони стусанів під бік від роз'яреної, сфанатизованої юрби. Але хтож і по що міг пустити про нього таку відомість? Аджеж коли ся відомість дійде до народньої юрби, то ся не буде розбирати, чи се правда, чи ні, але готова кождої хвилі розправити ся з ним по своїому. Калинович перший раз почув у отсій канцелярії, як мороз подер його по за плечі. Йому зробило ся душно, перо випало з його руки і голова повисла знесилена на в'язах.

Та в тій хвилі він зірвав ся з місця і скочив на рівні ноги. Що се було? звичайний клекіт і туркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забреньчали і повітря затрясло ся від вереску :

— Niech żyje Polska!

Але не се так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повтаряв ся раз по разу, все голоснійше та завзятійше чути було якесь гупанє до такту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку, чути було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь каменця валила ся або дало себе чути землетрясенє.

— Що се таке! Боже! Що се таке? Невже починаєть ся?

Крики довкола ратуша не втихали. В корідорах ратуша чути було гуркіт багатьох, може соток кроків, якісь гомони, якісь острі, міряні оклики, мов голоси коменди. Калинович стояв на місці ні живий ні мертвий. Його губи поблїдли, очи вирячені дивили ся на двері не змигаючи.

— По мене йдуть! По мене йдуть! — крутило ся вихром у його голові. Йому здавало ся, що в скаженім вереску в низу чує виразно голоси: „Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!“

Минали хвилі, для Калиновича хвилі страшенної тривоги. Він мов прирослий ногами до помоста стояв на однім місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до вікна та глянути, що там робить ся на ринку, ані вийти на корідор та переконатися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тремтів усім тілом і надслухував запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Śmierć Szwabom! — ревли купи народа на ринку.

— Do broni! Do broni! — кричали різкі голоси, стугонїли кроки, туркотїли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się! — чути було оклики з иншого боку. З моря змішаних голосів десь колись вискакували якісь поодинокі голоси, слова коменди, може промови бесїдників, що загрівали людий до бою, а може голоси розважних, що радили втихомирити ся.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim! — заверещали нараз десятки голосів у однім місці. Знов вереск, стук кроків, розлучливий писк. „Ależ Panowie!“ брутальний регіт юрби і знов вереск :

— Niech żyje Polska!

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гук потряс повітрям. Бум! бум! бум! — залунало, і рівночасно на ратушевім дащі за-

тріщали мов зерна величезного граду і з гуркотом покотили ся в низ та попадали на камянний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують! — заверещала юрба на ринку. Вереск урвав ся. Його заглушив стук тисячів кроків, що бігли, гнали, ховали ся, хто куди міг, у сіни ратуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

А гармати, обнявши провід у тій скаженій орхестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь із далека, здавало ся навіть, не зовсім сердито, але ратушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хитали ся, а з надвору доходили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп! чим раз частійше, чим раз горячійше. Се били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв, ледво живий із переляку, не розуміючи гаразд, що воно дієть ся, і ждучи кожної хвилі нападу на себе.

Але на напад не заносило ся. Довкола ратуша очевидно зробила ся пуста: стояти на ринку, під кулями було небезпечно. Правда, в ратуши, особливо в низу і на подвірю, гуло як у повнім вулю; сюди збігла ся головна часть гвардії, тай не мало народу, що перед хвилею заповняв ринок. Але той голосний, заціпливий настрій, який перед хвилею виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь одалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чути було глухий вереск, гуркіт каменя, тріск ломаних меблів та вигуки коменди; се будовано барикади.

А гармати не переставали гуркотіти. З разу кулі падали на ратушевий дах та котили ся звідтам у низ; тепер гармати наведено троха инакше: кулі били в стіни, деякі падали просто на ринок. Ось забрязчало одно вікно в ратуши, далі друге: се кулі почали вскакувати до середини. Ратуш чим раз дужше тремтів і, бачилось, хитав ся; замість звичайних куль почали летіти гранати набиті запальними матеріями; вони лускали впавши, розприскували ся на дрібні скалки і вибухали стовпами огню. Калинович стоячи в своїм куті бачив крізь вікно такі огняні стовпи на ринку, де падали ті кулі. В його остовпіню його зацікавив сей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне й вибухне новий гранат і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть замануло ся пійти до вікна і виглянути на ринок.

Та ледви він рушив ся з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик горячого зеліза

киненого в воду, і в тійже хвилі затріщала деревляна шафа з актами, поставлена в куті недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, та по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мов би там бігала миш поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у нього серце завмерло і все тіло похололо. Гранат влетівши якомсь рикошетом скісно крізь вікно відлупив один ріг шафи і вишхнув із неї цілу купу актів, а сам відбивши ся від шафи впав на підлогу і крутив ся по ній бігаючи довкола на своїй осі, мов джміль, яким бавлять ся діти. Зразу він крутив ся так швидко, що його ледво було видно, і розкидав довкола себе папери; та ось його рухи роблять ся чим раз повільніші, на горішній його частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піднімаєть ся в гору, ще кілька оборотів і якихось немов веселих підскоків залізного гостя, він перевертаєть ся на бік, заточує широке колесо, стукає ся о ніжку якогось бюро, і в тій хвилі вибухає величезний огняний стовп, у слідуєчій хвилі чути оглушливий лускіт і вся канцелярія наповняє ся димом, курявою, шматками порозриваного паперу та трісками полупаних меблів, серед яких мов шершені бреньять і моментально затихають залізні черепки граната. Все те счинило ся так нагло, в такім якімось шаленім темні і з такою фатальною льогікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім безтямно, несвідомо він заскочив у найдальший кут канцелярії, між своїм бюроком і великою печею, скулив ся тут і заслонив лице ліктями. Декілька трісок ударило його по голові, але зрештою йому не стало ся нічого. Острий, душний дим від горючих паперів протверезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростував ся і поглянув довкола. Половина канцелярії, та що ближше вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух граната вирвав часть підлоги, потрощив бюро, шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які тепер горіли гучним полум'ям. Не надумуючи ся довго і не слухаючи дальшого лусканя куль Калинович ухопив своє пальто й капелюх; держучи їх у руках вискочив на корідор.

Канцелярія лежала на першім поверсі. Корідор був пустий. Надягаючи на себе пальто Калинович біг корідором і кричав:

— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім корідорі і відбивав ся десь далеко в другім його кінці. Добігши до сходів, Калинович побіг

у низ, на партер, де було чути гомін людей, і все не переставав кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить? — запитав його якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому дорогу.

— Бухгальтерія горить!

— Е, бухгалтерія! — з погордою мовив патріот, — ся нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуш! — кричав Калинович, минаючи гвардіяка.

В сніях на сю вість счинив ся гомін. Кількадесять людей побігло горі сходами, а Калинович тимчасом замішавши ся в юрбу почав протискати ся до брами.

— Не вільно виходити! — крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то не вільно? Я потребую вийти! — протестував Калинович.

— Куди підете? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Але-ж я нічого не винен, за що мають на мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зареготала ся.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очи та ще й уміли розрізнити, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше! — благав Калинович, сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідси! — крикнув якийсь старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж заточив ся.

— Ой Боже! Алеж я мушу вийти! — зашицав Калинович. Трівого відбирала йому застанову. Він обернув ся і що духу погнав у противний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї, треба було перейти через ратушеве подвірє. Тут під стїнами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброї, в рядах, готові вискочити з сеї засідки, з карабінами на плечех. Калинович що духу перебіг через подвірє, боячи ся навіть вирнути на боки, аби його не взято за шпіона, що хоче зрадити гвардійські секрети. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала фірточка в ній була отворена. Але й тут стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажанє вискочити з сеї западні підшепнули Калиновичу одну

думку. Він прискочив до ґвардіяків мов спеціально присланий до них із сею новиною і розказуючим тоном крикнув:

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить! Ратуш горить! — заметушили ся ґвардіяки тратячи голову і побігли на подвірє до свого коменданта. З сеї хвилини скористав Калинович, у однім моменті відчинив фіртку, вискочив на ринок і нараз зачинив фіртку за собою. В ратуши чути було глухий гомін, із якого чим раз частійше і лячнійше визначували ся оклики:

— Горить! Горить!

IV.

Калинович опинивши ся на ринку не мав коли лекше відітхнути. Він трівожним зором окинув ситуацію, силкуючи ся моментально зорієнтувати ся, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали та лускали кулі, піднімаючи клубки куряви. Але скоро лише Калинович показав ся на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох попідхилюваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович не тямлячи гаразд, що робить, пустив ся бігти по під стіною ратушевого будинка, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і побачивши перед собою відчинену браму в каменниці Андріолія, скулив ся, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Каменниця, добре звісна йому від давна, мала перехід вузким подвірєм, просто до рога єзуїтського костела. Він націяв ся вибігти туди на площу сьв. Духа, а відси на Сикстуську вулицю, де була його квартира. Одначе й тут йому зустріла ся завада. Подвірє в каменниці Андріолія було повне людий; другий вихід був завалений ріжними меблями, полїнами різаного дерева, тротоаровими плитами і иньшими причандалами, з яких якраз на вилеті брами сеї каменниці, між стіною сусіднього дому і Єзуїтським костелом будовано баркаду.

— Не можна туди йти! Не можна! — кричали до нього люди заняті двиганєм матеріялів.

Я вам не перешкоджу! — благав Калинович. — Мені треба до дому.

— Еге! — жартували ті, — так як тому Циганови, що кавав: Або вішай, або пускай, бо мені треба на ярмарок. Тут залізним бобом частують, а йому хочеться до дому!

— Яким залізним бобом?

— Хиба не чуєте, як пражать? Адже на площі св. Духа (одвах*), то відтам вояки хочуть напасти на ринок, а ми їм кидаємо колоди під ноги.

— Ану! — крикнув якийсь комендант і захопив Калиновича за карк. — До роботи! Несіть!

Калинович скулився ще дужше. Він не сьмів сперечатися, захопив поліно на плече тай поніс, протискаючи ся з ним помалу до виходу. Вузкі сїни каменниці подавали на передсїнок пекла. Крик, стук, гуркіт тягарів і лускіт стріляння глушили, отуманювали. Калинович чув, як над його головою свистіли кулі, збиваючи штукатуру зі стін. Вихід із каменниці також був забарикадований, крім невеликого отвору в горі; при отворі стояла купка озброєних людей, які від часу до часу стріляли. Калинович переконався добре, що туди вийти і дістати ся на Сикстуську вулицю ніяким сьвітом не можна. Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою він кинув поліно, яке двигав доси на плечех і почав швидко протискати ся назад туди, куди ввійшов, тоб то на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрав ся до неї, стріляння нараз затихло.

— Ратуш горить! — чути було голоси.

— Білу хоругов вивісили! — кричали иньші.

— Забили того, що вивісив білу хоругов! — скрикнув хтось біля Калиновича.

— Ні, не забили, лиш равили. Ади, він хитається!

— Махає білою шматою!

— Післали парламентарів до Гамерштайна.

— Військо мусить уступити!

— Най ратуш горить, що нам до того!

— Не піддаваймо ся! Військо мусить уступити!

Такі оклики лунали довкола і ринок майже моментально заповнив ся купами народа. З ратуша виспнали ся озброєні і ушиковані відділи гвардії народовой. На рогах ринку товпили ся купи народа, гомоніли промови, лунали голосні оклики, мов коменда.

*) Одвах — Hauptwache.

— Не піддамо ся! Най військо уступить! Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і витиснула в одній хвилі геть на ринок. Та тут він надумав ся дібрати ся до Краківської брами, та обходами, Вірменською вулицею вийти на Гетьманські вали, а відси до Сикстуської вулиці. Але й се йому не вдало ся. В Краківській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверха, а з по за неї чути було військову коменду. Стиск народа попер його в Трибунальську вулицю, знов таки до того самого Єзуїтського костела, якого забарикадований ріг він бачив із вилету каменіці Андріолія.

Тепер йому було наручнійше розглянути ся. З рога Трибунальської вулиці він міг бачити як на долоні цілу картину, дико-малювничу, незвичайну, фантастичну, якої певно йому й не спило ся бачити ніколи. Івардисти в мундурах, ремесницькі челядники в полотняних куртках із фартухами та засуканими по лікті рукавами звивали ся та глотили ся валячи на купу бочки, поліна, тротоарові плити, затикаючи отвори замісь цементу подушками, матрацами та сіпом. Кількоро люда тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого инощо випрягли коний і відігнали властивця й слугу; його як стій перевернули до гори колесами і вперли в велику люку, що лишила ся ще між барикадою і брамою костела. В вікні одної каменіці, що виходила на Трибунальську площу, показали ся на першім поверсі розпалені лица кількох робітників і кричали: „Бачність! Бачність! Геть з під вікна!“ Калинович, що серед сутолоки пробирав ся все по під стіни, ледво мав час відскочити, коли з вікна першого поверха з невольним брязкотом гримнув здоровенний старий фортепян.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі. — Отсе музика! Саме в пору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснув ся до стіни в самім куті площі, і стояв мов остовпілий. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали та писали сего року в донесенях із Парижа, Берліна, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірнійший цісарський підданий, також причинив ся хоч одним полінцем до сеї революційної будови! Що стало ся тим людям? Чого вони хочуть, за що бють ся, на що надіють ся? Він ніколи не розумів

революційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу, що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло Є.уїтського костела ще не була скінчена. А що, як би протиснути ся ближше, видрapati ся на неї, поки не стріляють, зіскочити другим боком та драпнути на волю? Шалена думка, бо або з сього або з того боку могли звернути на нього увагу і почастувати його кулею. А тікати Гетьманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо й там будовано другу барикаду між стінами Академії й театру. Калинович стояв обливаючи ся холодним потом і ждав, що буде далі. Одинока його надія була, що справа скінчить ся спокійно, що більше стріляння не буде, що військо уступить ся. Бідний шварцгелбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на перемогу революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно сформулувала ся ота безглузда думка, залунали від ринку голосні оклики:

— Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька далеких вистрілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізнійше довідав ся, що воно було. На вежі горючого ратуша стояло декілька гвардістів, що звіден обсервували рухи цісарського війська і давали сигнали своїм. Установлені біля намісництва, на Губернаторських валах вояки, стрільці з гуцульських гір, бачучи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, ували їх на ціль, і паф! паф! — гвардісти на ратуши попадали неживі. Решта ратувала ся втекою з окликом: Стріляють! який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в сумежних із ним вулицях.

— На барикади! На барикади! Зрада! — ревли купи народа.

— На бік, хто без оружа! Оружні на барикади! — лунали голоси коменди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почув ся оклик: „На бік, хто без оружа“, повідчинювано деякі брами і туди поховали ся купи безоружних. Але заким Калинович міг дотиснути ся до брами, затріщали карабінові сальви, браму затріснено перед його носом і він лишив ся на дворі. Коло його вух засвітали кулі, мов рій шершенів. Якимось несвідомим рухом він схилив ся в каблук і поповз радше ніж побіг до свого кута, де хоч саяк так міг бути

безпечним від куль. Його серце било ся страшенно, все тіло дрожало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й по що прийшла йому до голови :

— Мое почитеніє, всечезнійший господине !

Тепер на невеличкій площі перед Гауїтським костелом було не більше як трицять люда. Більша часть їх скупчила ся біля барикади, яка, хоч не викінчена, все таки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячучи на колінах і похилені так, що з противного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятиох : пару молодих студентів, два три робітники і кілька старих ветеранів. Вони чапіли на своїх становищах і піднімали ся троха в гору лиш у ряди-годи, щоб вистрілити і знов заховати ся за барикаду. Решта оборонців стояла в низу, набивала карабіни та подавала тим що стріляли. Один сьмільчак, учепивши ся якогось гака від вівіски і опираючи ся одною ногою о ніжку фортепяна, сторцом уставленого на вершку барикади, займав пост еклерера ; він мав таке становище, що був усім тілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши троха голову міг бачити добре все, що робило ся по за барикадою, і голосними окликамі давав про все знати товаришам. А з по за барикади вояки в безсильній лютоци сипали сальву за сальвою, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротивних домів та обтрушуючи штукатуру з мурів. Мов маєві хрущі весною брешуть у теплому вечірному повітрі і що хвиля в леті бють ся о стіни домів та шибки вікон, так тут брешіли та цяпали о стіни кулі. І за кождою сальвою оборонці барикади піднімали радісні оклики :

— Браво ! Браво ! Ще раз !

А один підліток, хлопчина п'ятнадцяти літ, з головою круглою як гарбуз, з рум'яним, усьміхненим обличчям, по кождій сальві вихапував ся з під барикади на площу з шапкою в руці і назбиравши її повну куль шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали карабіни !

— Браво, Броню ! Браво ! — кричали владувані оборонці, а він крутив ся на одній ногі, всьміхав ся цілим своїм рум'яним обличчям та пискливим голосом зотягав мазурську пісеньку :

Oj nima to, nima,
 Jako djabłu w piekle :
 Napije się smoły,
 Posiedzi sé w ciepłe!

Калинович мимоволі, зовсім несьвідомо всміхнув ся й собі на вид сього веселого хлопчика, що отсе знов підскакуючи та підсвистуючи бігав по площі і збирав у шапку карабінові кулі, немов би збирав суниці по лісі.

Вояки тимчасом, бачучи безхосенність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками на гаку на розі шпіон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм куті міг почути.

— Бачність! Розділили ся на партії! Повзуть по під стіни з боків! Пане Валігурский! Вам там видно!

В тій хвилі гукнув вистріл і куля цягнула в сам той гак, якого держав ся відважний шпіон. Може о пів цаля від його руки! Він сплюнув і зареготав ся, але все таки не кидав свого становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами зверненими до пана Валігурського. Як то, і пан Валігурскі тут? І він почав очима шукати по барикаді. Не довго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпіон зареготав ся, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з протилежного кінця барикади, з під самого муру єзуїтського костела гукнув вистріл, а за барикадою почуло ся глухе стогнанє.

— А ти драбе куди лізеш? — закричав той, що стрілив. — Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського і аж тепер устиг роздивити добре досить незвичайну навіть у тій пекольній фантастичній картині.

На розі єзуїтського костела, збудованого з тесаного каменя, над малими входовими дверми на висоті першого поверха містять ся за залізною балюстрадою низьке, півколесне вікно в глибокій фрамужі. Значно нижше від того вікна, праворуч входу містять ся друга фрамужа, вижолоблена не більше пів метра в гллуб, і в ній стояла кам'яна статуя Матери Божої. При будові барикади доведено її з сього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріпляючи нею позицію повоза, який витягнуто на верх, покладено горі колесами та привалено камінем. Виважено з її ніші й статую Божої Матери і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних, поломаних меблів, скріплених

проти́в сили ку́ль око́лотами со́ломи, по́душками та ма́терацами. Ка́линович уже́ перед тим спосте́ріг був на ве́ршку ба́рикади, в півко́лесному ві́кні ко́стела нава́лену мов не́нароком, мов забу́ту в ті́м місці́ купу око́лотів. Те́пер побачи́в за сею́ купо́ю які́сь рухи, побачи́в та́ж яку́сь лю́дину.

В глубо́кій ві́конній ф́рамузі́ за купо́ю тих око́лотів сто́яв ску́лений Ва́лігу́рскі. Ї́ого по́зиція́ була́ вигі́дна й не́безпечна. Ску́лившися́ май́же у дво́є він мі́г ма́ло що́ не зо́всім захо́вати ся́ у ф́рамузі́ над ба́рикадо́ю, а рі́вночасно оку́дати очима́ всю на́проти́лежну сто́рону пло́щі сьв. Ду́ха, ви́лет бра́ми Андри́юллі́я і да́льші́ доми. Ви́простува́вши ся́ в ф́рамузі́ і ста́вши одно́ю ного́ю на ста́ту́ю Бо́жої Ма́тери, він мі́г ви́хили́ти ся́ голо́вою по́ за рі́г ко́стела, оку́нути одва́х і всю пло́щу і сла́ти ї́ туди́ сво́ї ку́лі. І він си́дів мов шу́р у му́ці: не́ видно́ його́, а зна́єш, що́ він в укрит́я па́се очима́ до́вкола. Та́ ось на́раз він підні́має́ть ся́ до по́лови́ни, про́стяга́є ру́ку, в які́й ви́дно заржа́вілий ста́рий На́полео́нівський шу́ц, у я́кому пе́рвісний кре́м'яний за́мок пе́реробле́но на ка́псельо́вий, і май́же не́ міря́чи па́лить у ни́з і рі́вночасно зно́в то́не в сво́їй криві́ці, а ті́льки глу́хий сто́гін та ні́мецькі́ про́кля́тя за ба́рикадо́ю сьві́дчать про́ ефе́кт його́ ви́стрі́лу. Та́ рі́вночасно Ка́линович по́бачи́в, як із го́ришньої́ ф́раму́ги про́стяга́є ся́ в ни́з його́ ру́ка з ве́ликим пі́столе́том, як то́й пі́столе́т відби́рає́ у нього́ яка́сь ви́нша по́стать, що́ за́крита́ будо́вою ба́рикади сто́їть у ни́зшій ф́раму́зі, відки́ сьвя́тотате́ські́ ру́ки ви́вали́ли ста́ту́ю Ма́тери Бо́жої. Во́на сто́їть та́к за́слоне́на, що́ Ка́линович май́же зо́всім не́ може́ бачи́ти її́. Ли́ше на́ покли́к Ва́лігу́рско́го з го́ри во́на ви́хила́є́ть ся́ зі́ сво́єї ф́раму́ги, підно́сить ся́ тро́ха в го́ру, про́стяга́є ру́ку, бе́ре від нього́ ви́стрі́лений шу́ц і рі́вночасно по́дає́ йому́ дру́гий, та́кої́ само́ї бу́дови, на́битай́. І по́ки Ва́лігу́рскі́ в сво́їй за́сі́дці́ почи́нає́ очима́ но́ве по́льова́нє і з да́лека ви́дно́ ли́ше, як його́ ру́ка по́води́ть ду́лом пі́столе́та, то́ по́стать у ни́зу, ску́лена, ме́туши́ть ся́ над чо́мось, ви́кову́є які́сь прудкі́ рухи; при́дивля́ючи ся́ пи́льно мі́г Ка́линович до́бачи́ти слі́ди ї́х по́ на́глих ру́хах ве́лико́ї ба́вовняно́ї ху́стки́ яко́ю бу́ла при́крита́ ся́ по́стать. А по́ хви́лі́ зно́в ви́стрі́л із ві́кна, зно́в зо́йк за ба́рикадо́ю, зно́в про́стяга́є́ ся́ ру́ка Ва́лігу́рско́го з пі́столе́том у ни́з, а назу́стрі́ч ї́й ви́хила́є́ ся́ з ни́зу ру́ка з на́битим пі́столе́том — Ка́линович ба́чить: ї́й Бо́гу, бі́ла, то́нка, дрі́бна жі́ноча́ ру́ка!

— Не вже його дочка з ним тут? — подумав Калинович і його серце забило ся чогось, немов до того натовпу сильних та бурливих вражінь прибуло ще одно, дике, несподіване та сильне власне тим, що таке несподіване.

— Се вже осьмий! — мовив з гори Валігурскі до тих, що стояли в низу і набивали карабіни.

— Браво Валігурскі, браво! — почули ся голоси. — Пражте їх! Так їм треба!

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку на противнім боці! — Вони щось нового готують! Бачність!

V.

На площі залягла хвилива тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха тривога висіла в повітрі. Мов підчас бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали дух у собі зазираючи, всі почували, що те, що було доси, то була дитяча забавка, а тепер почнеть ся щось нове, „не з тої бочки“, щось рішуче, страшне. Стріляне затихло і по иньших місцях, його не було чути ніде. Тільки на ринку роготіла велика пожежа, тріщали бальки, лускали муровані склепіння, огняними рожами летіли в гору искри, а дим важкими клубами падав на місто. А в далека, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, стугоніло глухо. Що таке? Кінські копита, чи мірені кроки піхотних полків, що готовили ся до штурму, чи щось іще иньше? Ті, що боронили барикад, чули добре, що цісарське військо залізним перстенем оперізує середмісте. Найсьмілійші блідли, але ніхто не покидав становища.

— Прокляте на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фразуї Валігурскі.

— Бачуть їх татко? — запитав жіночий голос у низу. Се у-перве Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміє ся, зараз дає знати.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку, — на одвагу готують ся до штурму.

Валігурскі у своїй фразуї заляв по французьки. Се був остатній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші, а потім здавало ся, що земля відчинила ся і вибухло пекло. Рев гармат, свист куль, лусканє гранатів, тріск лупа-

них мурів, дощок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням столітні дерева, якісь дикі, нестримні елементарні сили розгуляли ся, немов бажаючи моментально змести з лица землі отих дрібних черв'яків людей з їх дрібними ділами. Калинович стояв у своїй кутику заглушений, остовпілий, безтямний. Він зразу зажмурился очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, блискали якісь велитенські огняні язички, що сягали від землі геть висше кам'яної вежі єзуїтського костела, і він у смертельнім переляку зараз же розкрив очі. Ні, огняних язичків не було, барикада стояла ще, але подібна до кониці сіна розкудовченої сильним вітром. Піре з розшарпаних подушок літало по площі мов густі платки снігу; одна нога з фортецяна опинила ся на серед площі, недалеко нього, а кам'яна статуя Божої Матери на барикаді, виведена з давньої рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена троха головою на перед, немов жінщина, що стоїть над глибокою водою, зазирає в низ у її хвилі і надумує ся, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, деякі падали на кам'яний брук, сипали тисячі искор від удару і з диким пискотом підбивали ся в гору і летіли далі.

Півперек площі, скуплені, з карабінами в руках, один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між остатніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум'яний, немов усі страхитя довкола зовсім не торкали ся його. Він на хвилинку зупинив ся, щоб копнути ногою великий ґранат, що впавши на брук крутив ся і брелів мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було за пізно. Броньо копнув ґранат, почув ся невольний гук, бухнуло полум'я, потім дим укотив площу і залускали о стіни відломки ґраната. Калинович мимоволі аж у двоє скулив ся в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де стало ся нещастє, побачив страшно пошматований труп Броня, з відірваною ногою і розбитою на камуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крови, а обік нього з розірваним животом, втискаючи до середини кишки лежав і вив ся з болю той, що остерігав його перед хвилею.

Се був перший такий кровавий вид, що кинув ся в очи Калиновича. Перший раз смерть показала йому своє обличчя в найстрашнішій виді. Та на превелике диво йому самому сей вид не зробив на нього такого вражіння, яке б у иньшу пору зробило, здаєть ся, саме оповідане про таку появу. Він так уже освоїв ся з несподіванками і страховищами сього дня, так отупів, що його уява при тім виді падала безсильна мов пташка в надто великім морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими потічками довкола; стогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе в відповідь на них, заглушуючи їх іще раз гукнули гармати, аж земля затремтіла. Ще раз пролетів огнистий гураган вулицею від Маріяцкої площі аж до Сауїтів. Затріщала, залопотіла барикада і захитала ся. Ще один окрик із її верха. Калинович зирнув туди. Що стало ся з Валігурским? — мигнуло в його голові. — Невже він іще там, на своїм місці?

Валігурски був на своїм місці. Був і не був. Гранат відбивши ся рікошетом від рога костела скочив на барикаду і вдарив ся о статую Божої Матери. І в тій хвилі луснув. Розбив на кусні голову статуї, розкинув барикаду. Кілька обломків — не знати, чи з граната, чи зі статуї — трафило старого Валігурского; він у агонії підскочив зі свого скорченого сидження в вікні костела, простяг високо руку з пістолетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилею була барикадою.

— Таточку! Таточку! Що вам! — почув ся з низу дівочий крик; скулена постать у дверех костела зкинула в себе хустку, випростувала ся і скочила на перед. Не в добру хвилю. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалила ся наперед. На неї повалив ся повіз, що доси лежав угороджений до гори колесами в барикаду. Падучи з гори він якось зачепив ся і скотив ся в низ обертаючи ся колесами до долу. Дівчина таким робом опинила ся під колесами, а тимчасом із верха барикади валили ся дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивив ся на все те скляними, непритомними очима. Катастрофа стала ся так раптово, моментально, що він не мав коли й подумати про неї. Його очі не могли відірвати ся від того місця, де щезла дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ануж жива? І згине привалена

руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді і потопчуть, багнетами поколють її? Він нараз почав тремтіти всім тілом. Якась невидима сила неначе вхопила його за карк і пхнула наперед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, ратуй!

У нього нараз зашуміло в вухах і зарябіло в очах. Він з якоюсь розпукою глигнув довкола, мов шукаючи ратунку. А довкола було тихо, гармати не гуркотіли, кулі не свистіли. За барикадою, на площі сьв. Духа чути було острі, різкі окрики коменди. Йдуть до штурму! Ще хвиля і підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович не тямлячи нічого, скулений у двоє, блідий, майже непритомний кинувся до барикади. Кількома сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилив ся, витягнув з під нього непритомну, зомлілу дівчину — вона видала ся йому легкою як мала дитина — і вхопивши її мов сніп наперед себе кинувся й собі бігти півперек площі до вилету Трибунальської вулиці.

— *Habt acht!* — чути було коменду на розі костела, і Калиновичу видало ся, що се гукнув хтось саме над його вухом. Він стрепенув ся, але не кидаючи свого тягару, не озираючи ся що духу побіг далі. Але дівчина в його руках робила ся чим раз тяжшою; властиво се послабала його сила; організм знеможений масою незвичайних і сильних вражінь опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах; огняні кружала забігали по перед очима; моментально все щезало перед ним, ноги тяжіли, мов би на них були не чоботи, а важкі олов'яні кулі. Тільки якесь дивовижне зусиле волі, сила розпуки попихала його наперед, тай то йому здавало ся, що ось-ось упаде. Опинивши ся перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаєра, він гримнув ногою до брами і крикнув:

— На милість Бога! Відчиніть!

І в тій хвилі брама відчинила ся. Пара дужих рук немов би ждала на нього, простягла ся і взяла йому з рук його тягар, потягла його самого до сінній і знов замкнула двері. Стало ся се так тихо, несподівано і легко, що Калинович у иньшій разі був би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок до купи. Ще хвилю стояв у сіннях мов остовпілий, ще торкнули його слух німецькі слова коменди на площі ось тут за брамою, почули ся йому численні кроки вояків, що, бачилось,

голосно чалапкали в теплій іще крові, розлитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там у його нутрі луснув пухир наповнений теплою водою, і та вода легко, лагідно почала розливатися скрізь по його тілі, почала любо лоскотати його коло серця...

Він похилив ся і всім тягаром свого тіла впав зомлілий на камяний поміст сінний.

(Конець буде).

Лісак Тамаренко.

М И Н У Л Е.

(Оповідання батьюшки).

Саморозвій на ґрунті національнім — то була найголовнійша мета, яку переважно мав на увазі богослов Неон Вакуловський. Думки про цю свою мету він яко мога ширив і розповсюджував між товаришами. Отсе тепер він дуже захоплений працею: треба йому на завтра виготувати лекцію по „основному“...

Отже не вважаючи на такі неприємні справи він не кидає думок і про національне питання. Широкими кроками міряє Неон Маркович чималу богословську клясу, махає як вітряк крилами, довгими руками і упирає в свою голову семінарську мудрацію:

— Кант у цьому питанню робить дуже великі хиби і помилки, — проказує він.

— А читав ти „Кайдашеву сімю?“ — це він раптово звернувся до товариша, який сидів на катедрі і виписував щось із мінеї.

— Читав — одповів той спокійно.

— Дуже хороша річ! — сказав оце і побіг.

— Кант, — завзяв він знову, — у цьому питанню робить дуже великі хиби і помилки; що до Гегеля — то Гегель теж не витримав становища...

— А читав ти „Бабу Параску“? — звернувся він до молоденького філософа, що зайшов на побалачку до знайомого богослова.

— Ні, не читав.

— Як же то можна не прочитати такого талановитого і коштовного твору, та ще й до того висловленого на нашій рідній мові?

Неон Маркович одним замахом дав по шапці Канту і Гегелю і тепер, коли у нього трохи одліг богословський запал, він почував себе здатним до національної боротьби з безвусим філософом...

— Що-ж ти читав по українськи?

— А нічого!

— Як же то так можна, щоб не прочитати нічого на своїй рідній мові?

— А хіба мало російських письменників, хіба бракує великих повістарів російських, щоб я мав клопіт заходитись біля якоїсь „Баби Параски“?

— Боже мій, що ти говориш? Схамени ся!

— А що таке? Не під ніс!... Я цілком космополіт, коли хочеш знати!

Сказав це філософ і згорда глянув на Неона, вважаючи свої погляди безмірно висшими над поглядами того.

Я сидів на передній лавці і пересьвідчував ся текстами, якими можна було довести до каяття самого заклятого штунда, аби він тільки захтів зі мною сперечатись, і чув сперечку проміж філософом і Неоном до слова.

— Космополітизм — то річ нікчемна; космополіт і безбатьченко і безматченко: то чоловік, який не має ні племені, ні роду, — так говорив розпалюючись за кожним словом усе гірше Неон Маркович.

Мені здавало ся — я десь чув ті речі, але я не міг пригадати, де, і слухав пильно, до якого краю доведе їх Неон Маркович. А він ожив. Очи його блищали. Він говорив і слово його лилось плавно і доладно, як по писаному.

— Ти голубе подивись, — усовіщав він філософа, — як хороше і любо у нас на Україні весною... Зникне сніг, цвітуть садки вишневі, завеленіє гай і пташки налетять усякі.. Піди тоді, прокинувшись раненько, до річки, або у бір... Чого там тільки не почувеш? Співає соловейко, співає і иньше співуче птаство... Десь почуветь ся відгук зазулі, воркує горлиця, кигиче чайка над водою, а жайворонок звив ся у небо і чується звідтіль його для мене найлюбійша пісня. І щоб то стало ся, коли-б і птаство завязалося

до космополітизму? Який прегарний соловейко і пречудові його співи, а чи булоб гаразд, коли-б усяк схотів співати соловейком, хоча б і зміг? Не знаю, як то ти? А я дванацять раз скорійше пристану слухати концерт сучасний з різних голосів, як тисячі і сотні соловейків. Для мене навіть жаб'ячий концерт має свою вагу... Тай маєш ти яке право перешкодити тій жабі кумкати по своєму, як вона хоче?

Отак запалено говорив Неон Маркович до безвусого філософа! Про що далі у них ішла розмова, я не знаю, бо вони одійшли від мене далеченько, а прислухатись до розмови пильнійше не було мені майже часу: треба було занувати, хоча-б то і в теорії, над штундою.

II.

Чуючи такі і інші речі від Неона Вакуловського, я тай усі товариші вважали його за великого народолюбця і ждали, не могли діждати ся того часу, коли він стане на практичну працю в дійсному життю, і певне цікавились: як він проводитиме ті свої заповітні думки.

Отже діждали ми того слушного часу.

Випущено нас, немов невільників турецьких на вільний дух, на власну волю, бо ми скінчили нележку богословську науку.

Випущено нас... та годі було довідувати ся нам про те, як хто з нас проводитиме свої думки і о скільки хто витримає того берега, понад яким керував у школі.

Дійсне життя стріло нас у більшости неприємно: неначе сівач зернята, розвіяло і розсипало воно нас по широкій українській ниві. Годі було держати ся гурту! То річ минула...

Інших найлюбіших товаришів і народників я не бачив ані разу з тої хвилини, як зачинили ся за нами двері нашої almae matris, а про деяких навіть і не чув нічого сенько, та може й не почую до віку...

Отже з Неоном Марковичем ми здибались, зустрілись на якийсь час і мали деякі відносини.

Вільним козаком покинув я бурсу!

Тільки й мав, що катар на легких та текстів із сьвятого письма цілий сніп, з якого вмів їх вилучати по одиницю, на всякий випадок життя, на усякий крок його.

До дому-ж приїхав, до батька старого, уже не вільним козаком, а, як то кажуть, „князем“, та ще до того князем, що почуває у серці непереможний любовний пал.

— З чим же ти приїхав до мене? — питає мене у кілька днів батько.

— З усім добрим! Маю атестат... маю дружину вірну на прикметі.

— Це добре! А що ти знаєш, мій сину?

— Знаю, кажу, текстів багацько, аж занадто. Можу сперечатися із штундою і переконувати ся з розколом.

— Штунди у нас, — відповідав батько, — хвалити Бога нема. Роскол теж затаїв ся десь у бринських лісах далеких, а от скажи мені, який ти маєш текст за найголовніший?

— А що-ж? таїтись не буду, ось він: „Блудий вітри — не сіє, і смотрай во облаці — не пожнеть“.

— Погане діло: з таким напрямком далеко не поїдеш. Не ті тепер часи настали, не тим духом віє: клопоту матимеш не по силі... А що будеш робити?

— Оженюсь, та на який час хазяїнуватиму біля вас...

— Ні, голубе, на це не сподівай ся! я сам ще в силі. Шукай собі долі де инде. А дай-но лишень атестат.

Роздивив ся старий і похитав головою: — Це, каже, не атестат, а вовчий білет: тут же тобі чотири за „поведеніє“, за що то?

— То за сьміливе слово, за думки вільні, а лучало ся й за дрібницю: один раз мене примушували співати „на гласи“, я не хотів, бо не вмю співати нічого окрім деяких українських пісень.

— Чом ви не співаєте? — питає мене „суб“ — „Габро“, — коли знаєте.

— Не вмю.

— А чом не вчитесь?

— Не хочу.

— А як же ви маєте дяком бути?

— Я не буду дяком ніколи.

— А що-ж ви, за міністра будете, чи що?

— Та вже за міністра бути краще, як за дяка! Отак я йому одказав, а хлопці як зареочуть ся, то він і сказив ся — наскаржив ся ректору. А другого разу я довів професору літургіки, що требник — слово наське, українське. І за те мене мучили, а хіба це я казав неправду?

— Не можна, сину, так жити, як ти жив до цього часу. Не можна так і думати, як ти думав.

Він переждав який час. Я слухав.

— Я старий чоловік. Я маю хрести, медалі, а коли мене архирей ганьбить за що, то я все йому: „слушаю, слухаю, слухаю ваше преосвященство!“ То він кричить, кричить, а потім і зачне стихати, та далі й овсі прочахне. Через те то я мало не двадцять років благочинним. З тебе-ж, я бачу, не буде людей, коли ти не кинеш своїх норівів.

— А про яку ти дружину кавав переднійше? Що вона має? Якого вона роду?

— Я, тату, не питав, якого вона роду. Я тільки дивився на її вроду.

— Непевна річ.

— А має вона „карі очи, що не дають мені спати і в день і в ночі“. Має серце — горяче, палке. Має також любов до народу, господарька, не аби яка.

— А глянь лишень на себе у зеркало, сину!

Я подивився. Звідтіля на мене глянув худий, сутулий семінарист: на виду визначався головнійше ніс та неспокійно блищали очи. Уши поодвисали. На лобі зморшки, і зморшки біля ушей від сухорлявості. Я не витримав становища і всміхнувся.

— От, бачиш, сам сьмієшся! А туди-ж... любов... народ... Глянь, яка з тебе користь народови?..

— Та я виправлюсь, це так мене примучила та присушила богословська наука, бо вона і сама суха занадто.

— Як хочеш, а нема тобі мого благословення! Не хочу я твоїх сиріт годувати. Мені і з вами остобісіло возити ся!

Я мовчав.

— Хочеш женити ся, бери жінку багату, а ні — маєш від мене пятьдесят рублів... і на всі чотири... Я тобі по за сим не орач і не помагач.

На тому ми й погодили ся: батько дізнався, що молодість сьмілива і безпечна, а я вирозумів дійсно, що старість егоїстична і що перші кроки життя не легкі.

Ш.

Час ішов. Минала осінь, наближала ся пилипівка, а я ніяк не міг знайти собі краю. Здасть ся, невелике діло оженити ся,

а ось же попробуй! Не хочуть мене батюшки вінчати, тай годі. Один каже: документи не всі, другому треба „розрішення“ від батька, а третій: „своєї, каже, парохвії шукайте. Я не вінчаю чужих — це небезпечне“.

Або: „Може ви родичі? Бог вас знає, що за люди?“

Іду я раз містом, тай голови не підвожу за журбою: раз те, що не вінчають, а друге — із копійки вибив ся до гіркого смутку. Коли це:

— Здоров був, пане товаришу!

— Доброго здоровля, Неоне Марковичу. Де це ти взяв ся?

— То ти, каже, звідкіля з'явив ся, а моя хата — ось через два квартали!

— Чи ти ба! Де-ж то?

— У Петра-Павла церкви. Я ж дякую тут мало не пів року.

— Диви но! А я думав, ти де небудь осів ся на селі за вчителя?!

— Ет, то дурниця! Ходімо лишень до мене, я тебе пере-свідчу у всьому.

Хвилини за дві ми прийшли до його домівки. Його дві невеличкі, неплатні хатини містилися в великому шурованому домі. Обставлені вони були огрядно: вікна завішані прозірчатими фіранками, коло канапки кинута на долівку квітчастий килимок, а біля стін стояли бемські гнуті стільці і при столі навіть два кресла.

Такі розкоші на власному господарстві мені не випадали майже у снах, а не то що у явки. Все було гаразд. Одно тільки не сходило в думки: як помирити сучасні обставини Неонового життя і його колишні мрії про працю серед темного люду. Про це я й запитав для початку розмови.

— Ні, — і він згорда осьміхнув ся над моїм непорозумінням сучасних справ, — про нарід, я й тепер дбаю, як і завше.

— То правда, — подумав я.

— Слухай но лишень!

Він ходив, як завше мав звичай, міряючи хату великими кроками. Ходив він, як і завше, але можна було помітити в його поведенці багато деяких відмін: ступав він на долівку якось обережнійше, ніж богословом, руки немов би покоротшали і знайшли собі місце в кишенях спіднього, куцоного піджака. Треба було пильно

придивляти ся до Неона Марковича, щоб признати в ньому недавнього товариша. Не він тай годі! А той же самий Неон!

— Я тепер дякую, а до того ще служу в дикастерії... не дивуй! Мета не повинна ніде і ні в чому бачити перешкоди. Нарід не востанеть ся без діячів, тай я від тієї праці не відляг і не втік. Я спинив ся на який час тут, бо моє сучасне становище занадто кориснійше народови, як якесь там учителюваннє. Я тепер провожу своїх певних людей, своїх друзяк, крєвних, на кориснійші місця по цілій єпархії. Тепер я можу дати парафію, чи, наприклад, дяківство кому захочу, а ти-ж сам випробував, як тепереньки трудно запопасти хоч яке будь місце.

— Як же то ти керуєш парафіями? Я думав, що це залежить від преосвященного?

— Е, почекай, то тільки слава! Певне, иньші парафії дав преосвященный, а деякі даю й я. У мене отсе двацять кандидатів, ти будеш двацять першим, — кинув він мені ненароком. — Ото я й митикую: хоче, наприклад, Коломацький (знаєш, два роки переднійше нас скінчив семінарію) одержати парафію на південних повітах, я й чекаю, коли там винайдесть ся вакансія. Є, то я й подам від нього прошеніє. а щоб він був певний кандидат, то я до його прошенія додам ще чотирьох молодших богословів. Владика приймає діло до власних рук. роздивить ся з усіх боків і, я певний, що дасть парафію Коломацькому, бо то кандидат найстарший. Тепер і поверни головою, хто йому дасть парафію: я, чи владика?

— Та просять же й иньші сьвященики, що вже сидять на парафіях?

— То що, що просять? Як вони кандидати непевні, то я їх прошенням не роблю перепони, а певні, то під сукно. Приватному люду нема доступу до дикастерії, то ніхто того й не знатиме, а хоча й довідасть ся, я скажу: прошеніє не настигло завчасу. Є й иньші засоби у цьому ділі, та я тобі не все буду казати, бо ти стан-ш дуже розумним. Досить з тебе й того, що я одновів тобі на твої запити. Оце тобі і все про моє становище. Тепер ти розповідай: як і що?

Мені розповідати про себе не було чого: на місце нема й надії, вінчати ніхто не хоче...

— Дуриця все! — рішучо сказав Неон Маркович. — Младенець ти, життя ти дійсного не розумієш, от що! Давай сюди бомаги, які у тебе є!

Я подав йому свої і свої молоді бомаги, Неон поправив на носі окуляри, переглядів папери і задовольнений їх змістом заховав їх у власну кишеню.

— От що! Іди до дому, та радь ся з молодю, коли гуляти весілле, а я піду сьогодні-ж до одного полкового пан-отця. Вони не боять ся нашої дикастерії, бо не підлягають їй. Я певний, що він згодить ся через тиждень два поставити вас на шлюб. А ось на тобі шість аркушів бомаги чистої, підмахни на всякий случай своє ім'я, то не я буду, коли не побачу тебе до нового року в рясі.

Я сповнив усе, що звелів мені Неон. Одно мене не веселило, тай казати було ніяково про те, що гроший у мене бракує, а надалі мусів довести і про цю останню пригоду.

— Це найгірше лихо, — сказав Неон, потерши носа пучкою, — але й його можна перемогти. Тільки мене слухай.

IV.

Став мені Неон Маркович за рідного батька. Через тиждень забіг він у мою хибарку на далекій країні города, де містила ся голота всякого рода і сповістив, що все гаразд. Госпитальний батюшка за одну лише десятку згодив ся одружити нас, а якась панночка обіцяла повірити мені на цілий рік сто карбованців, аби я написав їй вексель на сто шістьдесять... Від роду я не сподівався, що так легко можна дістати гроший і що є на світі такі добрі і милі панни, що почувують жаль до вбогого люду. Я не знав, як привитати Неона і де його посадити, але він довго не побув, бо, як і завше, був заніколений і зденерований, дав мені адрес панночки, сказав, що ждатиме мене у неї коло шостої години вечера і побіг кудись іще, бо мав якісь діла і до того неодкладні

О шестій годині вечера я дзвонив до панни Стасі Гоноровської. Двері відчинила мені невеличка білява дівчина в форменній сукиї з фартушком і провела до невеличкої салі.

На зустріч мені підхопив ся з крісла Неон Маркович і підвів мене до господарки, молоденької дівчини, років на 20. А вона вже сама познайомила мене з своїм дядюшкою, пузатим, немолодим чоловіком, якого я знав ще ранійше як економа з одного духовного училища, де були хлопці найбільше захарчовані і завше скаржили ся на бруд і погані харчі.

Мене здивувало одно: дядько був майже духовного званя, а його брати служили батюшками на Україні, а рідна небога з'явила ся передо мною цілком Полькою, та ще й остільки гарненькою і привабною, що я через невеликий час забув усі свої пригоди і почував себе зовсім наче дома.

Дядюшка грав на гітарі і приспівував веселі пісні, Неон йому підтягував, а панна вешталась по хазяйству.

Після чаю надійшов якийсь гусарин, що очевидно був або кузен панни, або так чоловік з недалекої родини. Він поцілував випещену, біленьку ручку панни, брязнув острогами і заходив ся розкладувати зеленого стола, щоб перекинутись у карти з Несном Марковичом та з дядюшкою. Панна Стася поманила мене у сумежну хатку пальчиком, зняла з стола шкатулочку з червоного дерева, одімкнула її і дала мені блякет, на якому я написав обовязок заплатити чудовій панні Стасі сто шістьдесять карбованців. Поки я писав, панна одлічила для мене двацять червінців, продивила ся попереду вексель, а потім передала мені гроші і попрохала мене перелічити.

— Може я як небудь помилила ся?

— Панна не може помилити ся, — не без іронії одказав я, ховаючи до кишені червінці.

— А що, брате, правду я казав, що дістанемо грошей? — говорив мені Вакуловський, коли ми вийшли від панни Стасі.

— Та вже бачу тепер, що правду.

— А без мене нічого-б ти не вдіяв. Вона мене добре знає. Ми з нею з одного повіту і за мою зарукою дасть гроші кому завгодно, бо знає, коли я скажу: оцеї чоловік матиме через тиждень парафію, — то так воно й буде. От тільки що я тебе проситиму. Тебе я виручив, тепер ти мені дай за допомогу.

— Кажі, що.

— Мені, бач, трохи скрутно на гроші. Матери послав, та брата мусів одвезти до уманської школи, — не вчить ся невірна дитина, тай годі, то ти мені дай двацять пять карбованців. Я собі купив смуха на шубу, та нема чим облицювати.

Я віддав Неонові 25 карбованців.

— От спасибі тобі, — дякував він. — На сьвіт ти мене народив, а то хоч ти що хоч роби. Ік різдву я тобі неминуче поповню.

Через тиждень я вінчав ся. Через місяць по Неоновому глаголу заняв парафію.

— Їдьте, їдьте, хай вам Бог помагає. — напучав нас Неон Маркович підсаджуючи молоду матушку у балагулу. — Далеко, то так, що далеко... То край непочатий, там праці, там матеріялу етнографічного стілько, що ти будеш задоволений ось поки! — І Неон показав на горло.

— Ой завидую я вам, мої голубята! Так би оце сів тай поїхав з вами! Ну, та чекайте, я скоро, скоро прибуду до вас.

— Вїо! вїо! Га-а-а...! — закричав Жид на коний. Конї не разом зорвали з місця тяжку балагулу: вона затряслась уся, застогнала і з гуркотом покотила ся по каменю. Брязкалки і дзвоники вибивали коням такт, конї гоцали і вивозили нас із молодую жінкою на нове життя.

Минуле — минуло на віки.

Неона Марковича ми з того часу не бачили. Не прислав він менї і гроший, а панї Стасї я відіслав через рік сто шістьдесять рублів. Тепер Неон Маркович осїв ся, чутно, не в тих краях, де багацько етнографічного матеріялу, а в тому повіті, де родить найкраща пшениця. Він карає і гнітить штунду і скоро стане за благочинного.

Київщина 1903 р 2/VI.

Марія Колцуняк.

На стрічу сонцю золотому.

(ПОВІСТЬ).

I.

На краю села Н. мов притулена до громадської толоки стояла кузня. Із неї цілий день несли ся луною удари молота по ковалі, та в невеликого комина на деревляному дасі випливав струйочкою дим. Хиба як коваль котрого дня понад вечір упив ся, або як була неділя, то тоді ставала робота в кузні.

Коваль, Андрій Марчук, не був ні тутешнім уроженцем, ні зайшлим Циганом. В селі різно про нього поговорювали. Казали, що він якийсь великий пан, що не міг згодити ся зі своїми рівними, тай тому покинув усе й пішов у світ між простим народом шукати собі місця, вивчив ся ковальства тай став у їх селі ковалювати. Казали знов, що він якийсь підпанок, що не хотів у школах учити ся тай батько віддав його до коваля. І різно ще поговорювали.

Та в тому всьому не було правди.

Він був сином таки простого мужика, а властиво був своїм сином, бо його тато тай мама дуже рано повмирили, так що він їх собі навіть не затамив гаразд. По смерті родичів узяла його до себе тета і він став у неї за все: і діти її бавив, і гуси пас, і начине мив, і скипки колов. В роботах зріс із малку. Та ні ті роботи, ні часті побої не встигли загасити искор розуму, що тліли ся в його великих, зеленкуватих очах.

А як у тети стали вже підростати діти, піросла своя поміч, то Андрій став їй зайвим, і вона через велику ласку віддала його за пастуха до попівських гусей, а далі й до худоби.

Щип був людиною доброю, та вихований в часах ще панщиняних, де хлопа уважали за бидло, і тепер не міг того позбути ся. У нього були два сини, яких він уже починав учить. Молодший, Роман, стоваришував ся з Андрієм, тай бувало в ясні, погідні, літні дні сідали разом на толоці під вербою (розуміть ся так, щоб батько про те не відав) тай учили ся. Андрій переймав усьо надзвичайно швидко, і скорше навчив ся добре читати, ніж його вчитель.

Коли про те довідав ся пан-отець, то троха побурчав, та врешті дозволив навіть на те, щоб Андрій у вільних від роботи хвилях приходив до кімнати, де вчили ся хлопці, тай прислухувався їх науці. Так ішло щось зо два роки.

А коли по одних вакаціях віз пан-отець своїх синів до школи до міста, взяв і Андрія, що мав також ходити до школи, а за те мав обслуговувати паничів, носити води та помагати в газдівстві газдини, у якої всі три стояли на станції.

Андрій був живий, жадний науки, а оті вічні послугування страшно ранили його душу. Він нераз думав собі: „Чи я за те винен, що вродив ся мужиком, щоб мене так поневіряли? Я гарую як віл, а їм усе недогода, все кривлять ся, все поштуркують. Я прецінь лїпше вчу ся від того якогось Лодзя, то ми могли-б помінати ся місцями: він міг би носити воду та чистити черевики, а я сидів би собі тай розказував. Ба, коли оце так не буде, бо він панич, а я хлоп!“

Лодзьо, старший син сьвященика, був дуже зарозумілий на свій рід та достоїнство, при тім лїнивий і жадний власти, а що не мав її на кім показувати хйба на братови або Андрієви, то докучав їм усїми способами. Найгірше впадалось Андрієви, бо Лодзьо дуже часто показував свою владу над ним та випоминав ласкавим хлібом.

А в Андрієвій душі чим раз більше кублило ся почуте ненависти та зависти. Навіть так люблена наука збрідла йому, бо його душу безнастанно сверлувало питанє: „За що та чому воно так неправдиво на сьвітї?“ І він нераз такими страшними очима дивив ся на Лодзя, що того аж ляк збирив, та він таки не подавав ся і в їдкою іронією в словах питав:

— Ти може лютий, Андрію? На злість найліпша рада мороз, остудить кров тай знов усьо буде добре. Бігай же скоренько по сьвіжу воду, то прохолодиш ся.

Андрієві очи ще дужче блищали, аж сипали искрами ненависти, але він усе ще таки слухав, доки йому ще все було байдужийше над науку. Та так було недовгі роки. В ньому почала будити ся сьвідомість гідности людської, а прочитані крадьком від панича деякі виривки з поезій Шевченка, що тоді оббігали по класах гімназії в С., та ще деякі иньші революційні пісні утвердили його в почутю, що він також людина як і панич, і що тільки чистий принадок справив, що він родив ся мужиком, а той поповичем.

І Андрій почав бунтувати ся против забаганок свавільного панича, не дуже слухав його, а той бояв ся змушувати його до послуху бійкою, бо Андрій був сильніший від нього. За те почав Лодзьо збиткувати ся над своїм молодшим братом Романом, якого Андрій так любив, що був би за ним і в огонь скочив.

Раз оттак сидять вони всі три при столі, а властиво Лодзьо лежить на софі за столом, тай учать ся. В тім Лодзьо починає свистати мов на пса і каже:

— Андрію, сам тут!“

Андрій страшенно счервонів ся, але нічого, гамує свою злість, учить ся далі.

— Ну, ну, дивіть, як почервонів! Ти видно вже позабув, що винен нам, коли сьмієш такі фохи строїти! О, що то значить: голуї гадюку молоком, а вона тебе за те кусає. Та коли хочеш далі у нас забавити, то слухай мене, або повандруєш там, де куці ворони літають!

Андрій мовчав, мовчав, далі не стало сили.

— Я за дармо вашого хліба не їм. Я також чоловік і ви не маєте права на мене мов на пса свистати.

— Що? я не маю права? Ти мій слуга, ти маєш мене слухати, або рушай на чотири вітри.

— Тай таки піду!

— Ну, з Богом Парасю, але вперед скидай із себе ті річи, що в них ходиш, та віддай те все, що ти накрав у нас.

На сі слова два голоси скрикнули: „Лодзьо! паничу!“ і було в тих голосах — в одному стільки болю, в другім стільки ненависти,

що Лодзьо аж поблід. Та в нього вступив нині якийсь злий дух, що казав йому дрочити ся з немічними, тягнути жили з безборонних.

— Ну і чого-ж ти так пишши, Ромцуню? Жаль тобі за злодієм? А може хочеш його боронити? Ти сьмішний, оборонче слабших, страх який ти сьмішний! Не бій ся, не вразив ся твій дорогий товариш, бо він знає, що я правду говорю.

— Слухай, Лодзьо! Гамуй свій язик, бо тепер міг би я тобі дуже легко голову розвалити. За що ображуєш невинного чоловіка, чого дразниш мене?

— Ха, ха, ха, як він те каже: „Міг би тобі голову розвалити“. Ну, я сомніваю ся, чи в тебе було би на стільки відваги.

— То попросту підло те, що ти тепер робиш.

Лодзьо схопив ся на рівні ноги.

— Що? ти сьмієш мені казати, що я підлий? Хто ти, малий пуцвіртику?!

І він із страшною лютістю прискочив до брата та кинув ся на нього з кулаками, коли се перед ним станув випростуваний, з палаючими мов жар очима Андрій і казав:

— Паничу, а вам би не слідно бити ту слабу дитину? І що він вам винен? Як хочете бити ся, то зміряйте ся зі мною. Я вам і так багато винен.

— Я з хамами та злодіями не бю ся!

— Паничу! — залунав страшний крик по хаті і Андрій уже не тямлячи себе кинув ся на Лодзя.

— Хто злодій? — шипів. — Бодай ви тим подавили ся, що я закрав, бодай ви подавили ся! Тими моїми псячими послугами, моєю гіркою прапею. А ти-ж паничу через кого тепер уже в третій латинській? А згадай, хто за тебе робив задачі, яких ти своїм мізком і розібрати не міг? Хто?

В куті кімнати стояв заляканий Ромко і дрозав, аби не дай Боже не надійшла газдиня та не побачила що дієть ся, бо наробила-б такого крику, що Андрія хто зна чи й на поліцію не взяли-б.

На щасте газдиня не прийшла (була десь у місті), а Андрій видячи, що Лодзьо під його кулаками вже лиш на пів живий, покинув його бити, та став посеред хати страшно змінений, засоромлений, немов зломаний. Ромко підійшов до нього і якомсь тихо, несьміло прошептав:

— Втікай звідси, Андрійку, най тебе тут газдиня по сім не застане бо буде біда, як Лодзьо прочумаєть ся.

А Андрій перериваним, від слів дріжучим голосом казав :

— Бувай здоров Ромчику ! Дякую тобі за все добре. А тому як устане — а він устане, не бій ся, він більше наляканий як збитий — скажи, що жалую, що я собі руки на нім паскудив, тай стидаю ся, що його бив, бо у нього лиш рот широкий, але і сили мало і розуму мало. Тай скажи, що йому прощаю те, що розбив мої найкрасні сні, що зломив моє житє, скажи, що йому прощаю, бо-ж він — твій брат. А своєму таткови подякуй за все добре, що для мене зробили, тай скажи, що я не хотїв сього, та не міг инакше.

Ромко слухав сього теж змішаний і лише сказав : — Добре, братіку, я все скажу, але втікай поки час, поки газдині ще нема.

Сі слова отверезили Андрия до решти ; він нервово почав шукати своєї шапчини, відтак щиро попрощав ся з Ромком, глянув ще раз на Лодзя, що вже починав рушатись, і вибіг з хати.

Западав зимовий, зимний, понурий вечір. Андрій немов збудив ся з тяжкого сну, а роздразнені нерви подвоювали силу небезпеки, та радили втікати звідси далеко, в сьвіт ; казали кидати любу книжку, а брати ся за тверду, невдячну працю хлібороба або ремесника, „бо наука видко тепер ще не для хлопа“.

— Колись буде вона і для мужика доступною, але аж тоді, коли всі стануть людьми, а не такими гадюками, як той Лодзьо.

— Злодій, — шипіло в Андрієвій душі. — І за що ? За що ? що я винен ? За що розбив мої сні, чому відірвав від коханої книжки ? Ой пани, пани ! Ви не люди, ви лише пани ! У вас якісь такі душі — одні такі погані, а другі такі слабі. Оттой бідний Ромко, хто зна чи він не нещасливіший від мене ? Такий слабкий, такий несміливий ! Що він почне в житю ? Чи стане йому сили бороти ся з тою поганняю, що окружає його, чи він навіть не буде пробувати бороти ся з нею, а поплине за філею, що несе иньших ? Та що я пічну з собою ? Де діну ся ? А може вертати назад у місто ? І що ? І знову зносити наруги та лайку ? А врешті — і се неможливе по тім що зайшло нині. А де инде також не візьмуть за інструктора студента аж... із третьої класи, та ще й такого, що сьміє ввійти ся за свою честь та виправляє ликі галабурди. А до иньшого міста до гімназії нема змоги дістати ся, бо без сьвідцтва відходу не приймуть, а до сього міста за ніякі скарби не верну ся. Геть відси далеко, далеко, хоч би на край сьвіта !

Мороз і вітер додавав охоти і Андрій гнав немов на крилах. А ще вчувало ся йому, що гонять за ним, що от-от зловлять його. І він утікав. Біг так аж до другого села, та почав учувати страшне змучене і якусь сонність. На щастє побачив недалеко сьвітло, що блишало з якоїсь хати. Добув останніх сил і з тяжким трудом добив ся до неї, та не пішов до хати, бо бояв ся, а врешті не мав чим заплатити за нічліг, — оповідати ж відки йде і що за один, не мав охоти, — то й виліз борзо в шопу на воза, знайшов у однім кутику троха соломи — може то було леговище пса, — впав тай заснув.

Збудив ся по півночи, як другі когуги ніяли, і знов гнаний трівогою, поки нікого не було на дорозі, біг, а як ще хто крім нього йшов, то й він ішов скорими кроками, з страшною думкою в голові: що буде, як здибле шандара, а той його запитає: „звідки він тай що за один?“ Так другої днини (рахуючи в те вже й вечір, коли стало ся нещастє) понад вечір зайшов уже аж у другий повіт, щось аж у шесте село від міста, з якого втікав, і змучений страшною дорогою, перемералий і слабій упав десь під плотом.

А далі вже не тямить, що стало ся, пригадує собі лише, що побачив себе перший раз після того на постелі в теплій, темній хаті. За хвилю опісля війшов до хати старий, від диму чорний чоловік і коли Андрій його поснитав: „Де я?“ той відповів:

— У коваля; не бій ся нічого, спи ще, сирото!

І далі перележав Андрій ще дві неділі, відтак почав здоровшати, кріпшати, так що за місяць міг уже взяти ся до роботи.

Не йшов нікуди звідси, лишив ся у коваля, а той полюбив його мов рідну дитину почувши оповіданє про його темне, сумне житє.

Коваль був старий, бездітний вдовець, і серцем-душею приляг до молодого, живого хлопця. Взяв його навіть правно за свого, хоч прийшлось не мало походити по адвокатах та судах, нім удалось привести се до ладу.

Далі вивчив його коваль свого майстерства, і так оба цілими днями сиділи в кузні та кували. І оба бували однако сумні — і старець, і молодий, вісімнадцятьлітній хлопець.

Коваль згадував свої минулі, щасливі літа, а хлопця рвав потяг до книжки, до знаня. Та ні щасливі дні старця не вертали, ні сні хлопця не збувались: для нього був на віки замкнений той гарний, чарівний сьвіт науки. Він лише своїм розумом розбирав

питання, що кубрили ся в його душі, що чорною розпукою стискали його серце, і не знаходив відповіді, і страшно мучив ся. А коли він часами пробував питати діда про що, то той потрясав сумно головою і відповідав: „Бо так Бог дав, синку, сего ми не змінимо“.

У двацять і першому році життя відібрали Андрія до війська. Не зважали на те, що він був підпорою і підмогою старого коваля. Казали, що як би Андрія не було, то й так старий був би сам; він же старому не жадна рідня.

І Андрій пішов і служив три роки; три роки несвітської муки, страшних прокльонів та наруг. Кілька разів він пробував дезертувати, та все якось несправно, все його недалеко касарні ловили. Тоді він оправдував ся, казав, що і не думав утікати, що лише так собі вийшов; далі силів у карцері, кляв страшно, а як вийшов відти — то пив.

Нарешті і та мука скінчилась і він ішов до дому, до старого коваля. Та застав хату пусту, а замість старого друга лише чорну могилку з хрестом.

Перед смертю записав йому коваль ціле своє газдівство і кузню. Та Андрій хочачи увикнути процесів із дальшим родом старого відразу зрік ся поля і половини огорода, полишаючи собі лиш хату, кузню таї половину огорода.

Оттак мов притулена до громадської толоки стояла та кузня, а в ній мешкав молодий коваль і від раня до ночі несли ся луною удари молота по ковалі.

Та часом нападав коваля такий туск, таку пустку чув у собі, що тікав від хати і знов пив. А ще страшні питання: „Чому на світі стільки лиха? така біда? така неправда? Як, що одні пани, а другі їх невольники та слуги? Де Бог? чи то можливе, аби Він був таї терпів те все?“ ніколи не давали йому супокою, він ніколи не знаходив відповіді на них, і мучив ся, і пив. Так пив, що аж страшно було дивитись: горівкою хотів заглушити біль, що сверлував його.

Нарубки не любили його, бо був чужий зайда, та про те нераз питали: „Чому не прийде коли на танець, не поставить горівки?“

Ну, і він раз пішов. Не танцював, лише дивив ся таї думав собі:

— Тай чого вони танцюють, чим тішать ся? — і блудив вором по статних станах парубочих, та по дівочих рум'яних личках, мов би шукав відповіді на те.

Нараз стрінув ся з поглядом білявої та тихої Юстини, бездольної наймички, і в тім її погляді великий мабуть був чар, бо на віки прикував його очи до її очей.

Вона теж не танцювала: стояла сумна і тиха, сама, немов біла цвітка посеред нестрого, зеленого, веселого луку.

Підійшов до неї, і от незнати яким світлом говорили так щиро, немов знали ся хто зна від коли. І від тоді Андрій перестав пити горівку, бо випивав ся до нестяму розмовою та любощами зі своєю милою. А щось у три місяці вони повінчали ся.

Тепер плило жите Андрієви весело та щасливо, хоч не взяв за жінкою ні феника. А коли десь у рік їм уродило ся хлопця, таке гарне та любе, був Андрій щасливий мов у справдішньому раї.

Та минув рік, другий, третій, шестий, дітий прибувало, вони підростали, видатки росли, але доходи не збільшались. Ще на додаток злого в другому селі поселив ся термінований коваль, тай Андрієви пропала через те певна часть доходу.

І знов питання страшні: за що се? чому? де вихід із сього? забушували в його голові і він знову не знаходив лишень одну відповідь: „бо так мусить бути“ і мучив ся — і пив.

Юстина поблідла, змарніла, та про те не перестала всміхати ся та розраджувати чоловіка. Мов чорний віл гарувала на чужих заробітках та годувала діти.

Тих дітей було у неї четверо: Штефан, Марія, Катруся і Антось.

Штефан що до знаку вдав ся в маму лицем, а в батька натурою. Такий був височенький, білий, в подовгуватим личком, ясними очима і незвичайно сумно та лагідно нарисованими устами.

Мама його найліпше любила, бо був і першенький і такий послушний, тихий та задумчивий, як старий, казала. Отсе було правда, лише що в Штефанка мало було тої живости, що її мав старий молодим хлопцем. Тільки часами блищала вона в його очах, та ясним усміхом обрамувала сумні уста, та се лучало ся лиш тоді, коли батько був тверезий, хотів говорити, вчив його читати тай розказував йому гарні казки.

Але се трапляло ся не часто, бо батько, хоч послїдними часами мало пив, то все був такий недоступний, понурий; цілими днями сидїв у кузні тай кував.

Тодї малий Штефан питав мами:

— Чо дедї такі невеселі?

А мама казала:

— Бо ми бідні, синку!

— А чому ми бідні?

— Бо так Бог дав. Проси, може Бог змилує сї над нами.

І Штефан просив Бога, сльозами молив помочи.

А як Штефанови було вісім рік, записали його до сїльської школи.

Йой, як він учив ся!

Всіми нервами, всіми фібрами своєї істоти вчив ся!

Тато радував ся тим і сумував.

Радував ся, що син такий цікавий, і сумував, бо вже наперед міг знати, що його сина жде не весела, не щаслива доля. Бо коли дитина перший раз запитає: „чому се так? відки се?“ — то вже пропав її спокій душі, пропало тихе щастє. Вона вічно буде нерти, щоб відгадати незглублені тайни природи, і все не буде знаходити відповіді, і буде мучитись.

Щасливі, о щасливі наші духом!

А Штефан що раз частїйше задавав татови питання, на які той не міг йому відповісти, бо або сам не знав, чому воно так, або ті питання були такі, що годї було давати на них відповідь дитинї — воно-б не зрозуміло.

Ну і Андрїй сам не знав, що має робити. Думав, що може ще їй найліпше було б відобрати сина із школи, запрягти до праці, то може би йому ті питання вивітрили з голови. Та отсе було неможливе; на його мале гавдївство досить було і троїх дітий, що їй так їм хиба всьміхала ся жебрацька доля; а знов на коваля Штефан був за слабїй: він ледви міг підіймати тяжкий молот.

— Хиба би його на пастуха обернути.

Та до сеї роботи шкода було батькови свого здібного сина, і знову почалась в його душі страшна борба; одна думка казала: „Віддай Штефана до школи“, а друга глумилась: „Чи ти хочеш, аби і твій син був такий нещасливий, як ти? Не для хлопів наука!“

Штефан скінчив у сільській школі четверту класу з найліпшим успіхом, дістав від учителя червону книжечку в нагороду пильности, тай прийшовши до дому казав :

— Дядю, щось вас пан професор кликали ; просили, абиьсте прийшли до них нині пополудни.

— Та не знаєш чого ?

— Ні, не знаю, — але Штефан при сих словах, не дивився як звичайно батькови просто в вічи, лише ховав зіниці під спущені повіки.

Андрій більше не допитував, та мабуть здогадував ся, що то за бесіда має бути, бо пішов.

А як вертав відти, то був якийсь веселий, навіть трохи усьміхав ся, і коли прийшов до дому, погладив сина по голові тай сказав :

— Підеш, небоже, по вакаціях у місто до школи. А хочеш ?

У того-ж очи сяяли мов жемчуги і з радости нічого не міг говорити, лишень сльози спливали йому по блідім личку.

II.

Був ранній ранок вчасної осени, а в Андрієвій хаті було вже всьо на ногах.

Андрій сидів на лавиці в глибокій задумі, Катерина бавила Антося, Марія замітала хату, Штефан збирав книжки тай звязував шнурком, а Юстина лагодила обід, дивила ся на сина тай утирала крадьком слези.

Ой у далеку, не близьку дорогу вона виправляла його : свого синопка любого, свого баранчика білого ; бо таки таке воно гей той баранчик — і біле та кучеряве, і таке случне та чемне. Тяжко було виправляти його в ту далеку дорогу : такий же він ще молодий та слабый мов та билина ; перший вітер поломить, перший мороз звялить.

А він книжки звязав тай став коло вікна ; дивив ся на зелену, росою ожемчужену толоку, тай на річку, що перерізувала її, і на віки записував собі їх вигляд у памяти. А відтак сумними очима водив по бідній та чистій хаті, по старих, закурілих образах і щось немов на двоє рвало ся в його душі. І тяжко було кидати ті кутики рідні, кохані, і щось тягло-манило непереможною силою у те місто, де він мав учитись, собі і своїм долі добувати.

— Ой синку, синку! в світ ідеш, учити ся йдеш, на пана вийдеш. Та ци ни забудеш тих рук, що ті вибавили, та ци ни забудеш тих, що ті винестили?

— Не бійте сі мамко, не забуду ні вас, ні деді, ні Марії, ні Антося, ні нікого.

А вона обіймила його, гладила по тім біленькім, кучерявім волосою, тай крізь сльози казала:

— Ой іди, синку, тай учи сі, бо нима тобі тут, синочку, місця, нима.

Він також мав сльози в очах; а діти бачучи, що мама тай Штефан плачуть і собі почали.

Батько підіймив ся з лавиці тай казав:

— А се ще раз зібрали сі плаксії, тай плаксії! Тай ніби чого плачите? таже відав ми Штефана ни до Америки відправлєм, лиш отут щось штири милі до міста; тай ни на смерть го ведем, лиш до школи, щістьи-долі шукати.

А потім, мов би його що в саме серце вколело, додав:

— Іди, йди Штефанку, йди, пообзираї ще раз усї кутики, абись добре знав, де що стоїть. Здасть сі тобі як за кілька рік „великим паном“ вїдеш грабувати деді за податок, тай не схочеш навіть пізнати, до кого сь приїхав. Ой, бодай же я не діждав того!

— Старий, бій сі Бога, а де-ж у тебе серце, так дитину шилити? Ніби Штефан такий, абн сі свої старині мав коли цурати? Али, таже відколи го до тої школи пускаєш тай віріжєєш, то вже му так доїв тай докучив, то аж ни знати, відки в тебе тої їди кілька бере сі, — боронила мама Штефана.

А відтак звернувши ся до меньших дітей казала:

— Ідіть у герод тай вмичте собі моркви і забавлєйте сі, нім я обід долагоджу.

І в мить осхли очи від плачу, як мама дозволила вмикати моркви, такої солодкої, а жовтої гей золото! Тож бо то був правник тай бай! Бо ни мож було моркви, хиба крадьки микати, бо треба її продати тай узяти гроші.

Штефан видячи, що діти радіють, і собі всьміхав ся.

Пішли всі в город намикати моркви, Марія помила її в річці; сіли на приспі, їли тай говорили собі: питали ся Штефана, яке то місто, а яка то школа, а чи є дзвонок коло школи? а він розказував, що знав. А потому просили, абн розповів якої байки. І він казав усїлякої: і за котика та мишку, і за розбійників, і за ца-

рівну-сонце, що щастем зветь ся, „що у такій файні палаті на горі сидит, усеґо-усеґо має, і що до кожного чоловіка раз у житє приходить, лиш ни до кожного однако, і не в один час“.

— Ште*), а та царівна файна? — питала Катря.

— Ну, таже відав що файна, як така гей сонце.

— Ште, а вона і до нас прийде? І до тебе, і до мене, і до Антосьї?

— А, таже кажуть, що прийде; а-я, кажуть, що ми всі до неї на стрічу йдем, лиш треба добре оглідати сї, аби її не минути.

— А уна коли прийде?

— Ну, або я можу знати? Колис прийде! Ми йдем ід ні, а вона ід нам, тай може колис зійдемо сї.

— А уна стара?

— Таже кажу тобі, що молода тай файна гей сонце, а ти все ще допитуєш сї.

— Штефа, а що то щістьи, аби із ним конче стрічети сї, тай як то, як щістьи приходит?

Довга мовчанка.

— Ну, то як ти наприклад що добре зробиш, а мама поглядь по голові тай скажут, що ти погрібна дівка, або як ти меш ходити до школи, тай будеш добре вчити сї, а потому дістанеш червону книжку, тай професор скаже, що ти найздальніща у цілій школі, то то відав також щісте, але ще не ціле. То кажуть, що як стрінути сї з щістем, то якос чоловік цілком відмінює сї; якийсь стає такий інакший, лінший, кращий.

— Ну, а чому воно потому йде?

— Ади, яка мудра! Чи-ж ні? ти би може хотїла, аби коло тебе щісте ціле житє було, а другим аби ніц? Ой то, кажуть, одно лиш на світї, тай має на всіх стати.

— Одно?

— Одно!

— А тобі хто казав?

— Ну, хлопці так розказують, тай дїд Онофрїй так казав, тай минї так снїло сї.

---

*), Скорочено »Штефане«: таких скорочень уживають звичайно в живійшій бесїді.

З хати вийшла мама тай кликала до обіду.*)

Борзенько побігли.

А на столі стояла в місці поріджена мандибурка тай сьвіжа кулеша.

Діти аж не стямили ся, що то нині за сьвято: і моркови по-зволіли микати, і мандибурка не пісна, лиш заріджена салом. А як мама насипала ще в другу миску сирватчаного борщу підбитого, то таки вже скакали з утіхи, тай казали, „що то добре було би, як би Штефана що дньи віріджьили до школи у місто“.

А як уже пообідали, то всі хрестили ся тай кожний ішов до своєї роботи, хоч властиво нині роботи не було, бо деді в Штефаном ішли у місто.

Мама лагодила та складала Штефанову лудвину і шматє в скринку, тато „пуцував“ свої тай синові чоботи, Марія перемивала миски, Катруся бавила Антося, а Штефан шарив по всіх усюдах, чи де не забув ще якої скриптури або книжки?

А як уже мраки опали, а сонце височенько підійшло, то Андрій узав скринку на плечі, в руку палицю тай капелюх, казав Штефанови забирати обі пари чобіт, прощати ся з мамою тай сестрами, тай іти, „бо ще нині треба було записати його до школи до того екзаменту, що треба го здати, нїм приймуть до гімназії“.

— Ба, ци він лиш обстане? — бідкалась мати.

— Ну, буде як Бог дасть, але я за Штефана не бою сї. Він таки богато знає, тай професор казав, що певно обстане. Ну, бувай здорова, стара, тай жди мене аж почерез два дни.

— Бувайте здорові, мамко, — казав Штефан, — та не бавуйте, нїби чого? Коби лиш менї Бог поміг дістати сї до тої школи! Таже то недалеко, буду що місяцьи до вас приходити, як буде час!

— Бувай здоров, синку, най ті Бог світій провадит, тай Матїнка його. А-я, навідуї сї често, бо я собі очи за тобов віплачу. — І вона так тулила його до себе, так хрестила, так плакала!

А він хоч сам мав також сльози в очах, так просив її, аби перестала, так цілував по руках, що послухала тай уже лиш усміхала ся сумно, а душею молила для нього щастя.

Потому він прощав ся з сестрами, поцілував Антося, тай вачали йти: тато в Штефаном наперед, а за ними мама в Антосем

*) У селян називають ранне їдженє »обідом«, а полуднішне »полуденком«.

на руках, тай Марія, тай Катерина „підпроваджували трохі Штефана і делі“.

А на небі с'яло величне, ясне сонце: по небі воно йшло, та вказувало шлях.

Ш.

Прийшли до міста вже з полудня.

На передмістю мав Андрій одного знайомого міщанина, тай упросив його, щоб він перетримав їх через оті два дни, нїм Штефан здасть екзамен.

Іспит пішов добре, професори навіть хвалили Штефана за його розумні відповіді, а він оповідав про те батькови і оба тішили ся, навіть батько усміхав ся.

А відтак згодили ся таки у того самого міщанина за станцію тай за вікт для Штефана: місячно чотири ринські грішми, дві ділетки мандибурки, „ну і хлопцєви мому поможе дещо в науці“. Батько попрощав ся з сином; снішив до дому, щоб подвоїти свою працю, аби лиш сина вивести в люди.

Перших днів було Штефанови дуже прикро та сумно і якось незвичайно. Потому праця, наука цілковито обхопили його і в нього була лиш одна ціль життя: стати ся славою своїх дорогих родичів, що з останнього тягли ся, аби йому отворити чародійну браму знаня.

Та приходилось йому не раз і не два плакати в гіркий кулак, не раз не два згадувати щасливе житє у родичів.

Він пізнав, що він хлопський син, він усіми нервами відчув те; відчув сто раз своєю душею ту нерівність між панами а мужиками! Часто йому прийшло ся почути: „tobie do gnoju, a nie do książki“, і те, хоч не звертало ся до нього просто, лише до котрого з иньших селянських синів, страшенно ранило його душу. А в серці його зростало чим раз почутє ненависти до гнобителів невинних хлопців і хоч тіло було немічне, то дух кріпшав та міцнів.

А потому, як батько прийшов до нього, то він питав ся, чому воно так дїє ся? Батько лише усміхав ся так якось сумно тай казав:

— Ой небоже! то не кінець на сїм. Ти те не за одно дізнаєш ся. Але терпи — наука то така річ, що за ню варт терпіти. Наукою тай лишень наукою і ми хлопци зможемо показати панам,

що й ми люди. А ти не думай, що ті пани то щось таке велике та сьвяте; є й між ними погань, ще й яка!

Та мабуть похопив ся, що сказав за багато, тай лише ставав ще більш понурій і вмовкав.

Син роздумував над словами батька і почував у них велику правду; почував, що поміж панами багато погані, що сурдут ще не робить нікого шляхетним, хоч у школі вчили його противного. Вправді не казали виразно сього, та все уважали шляхотними тих, що були в сурдутах і далеко делікатнійше поводили ся з ними.

І ще одного навчив ся Штефан у школі: навчив ся розрізняти Поляків від Русинів. Він вправді знав ще й на селі, що є різні народности, що є Поляки, Німці, Жиди і т. д., але сього він не знав, що можна так ненавидіти кого, як побачив, що Поляки ненавидять Русинів. А пізнав те ріжними способами. Прим. у школі всі предмети викладали ся по польськи, лише релігія для Русинів, а руський язик для „всіх“ по руськи. На руське ходили одначе майже самі Русини, бо Поляки хоч навіть які ходили, то лише на те, щоб докучити як найбільше професорови, що вчив того руського. Той сам професор мав ще в Штефановій клясі латину і хоча се був найліпший з поміж усіх учителів, то йому найгірше не вчили ся, докучали, шуркали ногами, кашляли, рппали дверми, а між собою говорили: „E, co taki murga może umieć“.

А зі своїми товаришами мужиками як вони поводили ся! то вже повяте переходило, звідки стільки заїлости та злоби брало ся в таких молодих серцях!

Зі Штефаном не зачинали такої, бо він був найліпшим учеником у клясі, та за те старались йому все шкодити иньшими способами. Приміром: оповідає Штефан який уступ із польської книжки, забуде ся, скаже яке слово з руська, ого! вже є: „Marczak nienawidzi polskiego, i dlatego chciałby jak najwięcej zrusinić polski język“; тут починали ся зараз і дотинки професора і так далі.

Та все таки перед ним була ціла кляса „z respektem“, бо його не можна було ніколи зловити ні на неввивченій лекції, ні на ніякій поганій пустоті, ні на брехні.

І майже всі Поляки та Жидки хоч ненавиділи його, таки підхлбляли ся „murdze“, а він звичайно збував їх кинками, що аж морозом тіло переходило, або дивив ся на них протекціонально.

Зі своїми, в хлопівчачами і взагалі з Русинами жив по більшій частині в дуже приязних відносинах, з висемком одного чи двох, що їх попросту ненавидів. Се були такі, що старалися підходити під лад паничикам, та навіть між собою пробували говорити по польськи. Тоді Штефан підходив до них і спокійно питався: „А кілька бомбонів дістав ти нині від Жиціцького?“ Вони вмовкали або зачинали говорити по руськи.

Коли Штефан прийшов до дому на вакації та оповідав батькови про жите-бутє в школі, то сказав:

— Знаєте, тату, я ще чогось навчився.

— А чого?

— Ненавидіти і погорджувати.

— Та кого і ким?

— А погорджувати тими Поляками таї Жидками, що по більшій частині лїнюхи і збиткують ся над невинними і слабими, а мені, хоч ненавидять мене, підхлїбляють ся; а ненавидіти, то таки тих „наших“, що під їх лад ідуть, під їх дудку скачуть.

А батько слухав сього, слухав таї сам не знав що казати: дивно йому було, що за несповна рік його син так дуже розвинув ся, дозрів. Правда, йому було вже поверх чотирнацять лїт, але як він ішов з дому до школи, то був ще такою дитиною! Оповідав казки про царівну-сонце і розговорював із малою Катрею про те, як про щось правдивого.

— Але видко, що тепер жите, що більше вчать як за моїх часів. Ой бідний, бідний хлопче, навидиш ти сї ще біди, навидиш! та наплачеш ти сї ще, наплачеш!

У відносинах до своїх рідних, то Штефан ні крихітки не остудив ся; він ще лиш більше, горячійше полюбив їх усіх, рад би був їм своєї крові вточити, як би то могло помогти їх безталанню. А як він мучив ся тим, що вони такі бідні, що Марія у наймах, хоч яка ще мала, аби лише одного рта в хаті менше, аби мож більше ошадити та заплатити за вікт та за станцію його. О, як він буде паном, як дібеть ся вже раз чого, то озолотить слїди тих своїх найдорожших, то жите їм посвятить!

IV.

Штефан був уже в третій класі. Була зима, та така остра, не знати як її перебути. Сього року був недорід і родичам його тяжко

було встарати що місяця тих два римські, що йому ще додавали до сих, що собі сам заробив лекціями.

І у них був туск та сум і у нього не весело.

За лекції часом заплачили, часом ні, а треба було і убраться, і їсти, і десь мешкати: А такий уже виріс високий, гей той дубок, тай попросту сказали йому в школі, най скине річи хлопські, бо то якось дивно, аби такий велитень ходив мов на маскараду в такім строю, иньшим як усі. Ще малий то помістить ся, але такий великан і до того в третій класі, то се чистий сьміх.

Його всі товариші були вже поперебрані.

Ну і прийшло ся ще справляти і нові річи, хоч був іще добрий сардак і штани і чоботи.

А як скидав із себе сардак, то здавало ся йому, що відрікає ся і батька і рідного села і всього любого, коханого, та думав собі:

— Як то отсе? кажуть що не одежа робить чоловіка, а кажуть ту одежу скидати, стидатись її. Та що? як уже подав ся на пана, то треба панувати!

Гірке було те панованє сеї зими. Нераз у холоді і голоді, з тим біганєм на лекції на другий кінець міста і ще часто за пів дурно; та ще й самому кілька треба вчити ся: кувати ті прокляті грецькі формулки, та писати безмірне число препаратій.

Минула третя, минула четверта і пята класа. Прийшла шеста. Все йшло по давньому.

Були майже ті самі професори, ті самі ученики. Поляки та Жидки по найбільшій часті так само підхлібляли ся Штефанови, Русини по часті тримами разом зі Штефаном, по часті скакали під польську дудку. А Штефан питав їх подібно як колись: „Ти дістав може ниві шпорта, або зафундував тобі може який пива, або програв до тебе в карти? Ти видко сорому не маєш“. Йой як вони, ті перекиньчики ненавиділи Штефана! Вони постановили конче ввалити його в біду і то ще в таку, щоб він показав ся зовсім таким, як і вони були.

В гімназії був звичай, що ученики висших клас що року уряджували вечериці: польські в честь Міцкевича і руські в честь Шевченка. Розуміть ся, що в хоральних продукціях мали брати уділ

усі співаки як на одному так на другому, але було звичайно так, що на польським співали всі, а на руським лише самі Русини, бо Поляки на той час „діставали хрипку“.

Ну, і сього року теж мали устроювати вечерниці Шевченка. Одного дня, якось у половині січня, мали зійти ся ученики і професори на нараду „як і що“ в одній з клас гімназійних о третій годині. Та між Українцями було умовлено зійти ся троха скорше, щоб дещо самим нарадитись, заким надійдуть професори.

Зійшли ся всі, з виїмком перекинчиків, і почала ся та запальна, горяча розмова, що ворухить найзвинніші серця, вливає надію в найбільше зневірені душі. Але взагалі їх усіх мало, бо ті перекинчики, ті льокайські душі не поприходили; певно, ліпше випити де скляночку-дві, ніж прийти троха скорше на спільну нараду, бо тим можна би наразити ся начальству.

— Товариші! — каже запальним голосом Штефан, — я пропоную, щоби всім тим Українцям, що через злу волю, а не через хоробу на нараді не явились і на проби не будуть ходити, не подавати руки і взагалі мати з ними як найменше стичности.

— Добре, добре -- загули.

— Але, -- говорив Штефан дальше, — робити з того як найменше розголосу, не вдавати з себе ніяких героїв і старати ся наводити заблудних на путь правди.

В тім роздав ся голос дзвінка — дзвінь-дзільнь, дзвінь-дзільнь, а вслід за тим увійшло до салі кількох професорів; запальні розмови стихли, а почалось звичайне, урядове обговорюване точок програми, що мали бути як найльояльніші: ніяких там якихсь „Кавказів“ чи „Посланій“ ані „Снів“, ніякого співання тих революційних пісень: „Урра у бій“ або „Ой не гаразд Запорожці“. Ліпше отті „piękne, rzewne ruskie dumki“, як „Ой поїхав пан Ревуха“, або „Чи я в лузі не калина була“ бо „to najlepiej harmoniuje z melancholią ludu ruskiego“. Хотіли навіть викинути з програми відспіване „Ще не вмерла Україна“, та на се ученики не згодили ся: по салі почали перебігати поодинокі запальні слова, пристрасні погляди та шепти. Ну і професори зміркували, що коли не дозволять добровільно, то будуть примушені вислухати тієї пісні помімо своєї заборони і тим лиш виставлять себе на сьміх, бо навіть не зможуть учеників за те покарати; тож би вже була надто велика „gorliwość w pełnieniu obowiązków“. Далі назначено ще, в котрі

дні і о котрій годині будуть відбувати ся проби хорального співу, і професори казали розходитись.

От і потому почали ся ті проби, а перекиньчики не ходять і не ходять, а коли котрий запитав їх, чому? то як самі між собою Українці, звиняють ся браком часу, коли-ж між ними ще й який Поляк, тоді набирають дивної зухвалости і сьміють навіть разом з Поляками кпнати собі в того всього.

Раз якось у Штефановій класі зняла ся про те бесіда, Штефан звернув ся до одного з своїх „приятелів“ і каже :

— Слухай, Корчак, а чому тебе вчора на пробі не було?

— Що-ж то? чи я маю перед тобою зі своїх справ реляції здавати?

— Не потребуєш зараз гнівати ся; я тебе зовсім спокійно питаю: чому не ходиш на проби? Прецінь у нас усіх доволі роботи, та як би так стали всі відтягати ся від усього, то гарне було би наше життя! А тобі-ж не буде стидно, як вечерок не вдасть ся задля слабости хору, а в тому і ти будеш винен? Як вам здаєть ся, хлопці, як би назвати того і що варт такий, що від загальної справи для особистих інтересів відтягаєть ся? Що варт чоловік, що походячи в нації слабшої переходить до міцнійшої і ворожої? — І Штефанів голос поступенно підносив ся а очи дуже горіли. — Слухай, та-ж ти здаєть ся знаєш, чим для нас Шевченко, чим він для нас мужиків, а ти сам мужик цураєш ся його і за той час, щоб хоч що трохи причинити ся до звеличання дорогого імени, ти ходиш із тими паничками, що ненавидять усе що руське, таї забавляєш ся?

— Штефане! — сїпав його хтось за рукав — та дай спокій, не зачіпай біди.

Але Штефан не давав спокою і говорив далі.

— Ні, я вже тепер буду говорити всьо, бо йому то вже давно належало ся від мене; і йому, і тим усім перекиньчикам. Давнійше я старав ся просьбами, а коли ті не помагали, то кпнати промовити до його розуму. Але те все на ніщо. А врешті нехай уже раз знає, що з такими як він не хочемо мати нічого до роботи і навіть їм руки не подавати-мемо.

— Ох, що-ж то за втрата буде? — сказав злбно сьміючись Корчак.

— Втрата чи не втрата, а ти від нині не сьміє називати ся Українцем, іди далі лизати лапи своїм паничкам, бо чесні Поляки та Жиди певно стануть по нашій стороні.

Ну, а Поляки та Жиди так притиснені до муру, очевидно майже всі стали по стороні Штефана і Корчак остав ся сам.

Але се було лише так, для людського ока, бо як тільки павза минула, вилів Штефан, що деякі Поляки всьміхали ся до Корчака та казали:

— To widzisz druhu, nie gniewaj się; ty sam wiesz najlepiej, jak my cię kochamy, ale z tym Marczukiem musi człowiek trzymać się zasady: I Bogu świecę i dyabłu świeczkę.

Корчак добре відчував, що єї слова не оправдують їх поганого поступка супроти нього, та не винуватив їх, тільки Штефана, і в його серці загоріло бажанє страшної пімсти.

Дні й ночі передумував, як би то так пімстити ся, щоби Штефана виставити в найгіршій сьвітлі. Що-ж? видумати яке тайне соціальне товариство, або бунт против Поляків, се можна би, але се не була би така месть, про яку він мрив, бо вона не ослабила би поважання для Штефана анї у професорів, анї в учеників. Вона була би тільки доказом ще більшого самовідреченя Штефана для піднесеня духа Українців, а тим самим зробила би з нього героя, якого вправді вигнали-б і з тутешньої гімназії, та все таки поважали би.

Ні! то мала бути пімста така, що власне показала би Штефана яко брехуна і хвалька, і такого собі, зовсім звичайного легкодуха.

І працювала чесна Корчаківська головка, і випрацювала на-решті!

По тім, як Штефана засадили за „аферу“ з перекинчиками до карцеру на дванацять годин, почав Корчак от так часом приходити на проби співу, часом навіть голосно говорив, як то щире промовленє до серця і вітворенє очий спасенно ділає на недосьвідного чоловіка. Далі розповідав декому, як то Марчук привів його до упамятаня, а властиво доказав йому, що перекинчиків ніхто не шанує, та що кожен, хто бажає остати ся чесним, не стане по стороні перекинчика, а в давній разі опускає його. І ще казав, що він Марчукови нескінчено вдячний і хотів би з ним поєднати ся, та се дарма, бо Марчук має до нього упередженє.

Отсе все доходило до ушей Марчука і він сам наскрізь чесний, навіть не підозрівав Корчака за ніякий підступ; думав, що то щира поправа, погодився з ним, а в душі радів, що до українського гуртка прибув іще один член.

Корчак почав навіть досить часто заходити на станцію Штефанову, щоб разом учитись. Штефан мешкав тепер у одного небогатого емеритованого урядника, що враз з жінкою та двома малими хлопчиками, внуками, утримував ся з того, що держав студентів на станції. Корчак скоро заприятелював ся і зі старими і з учениками і з хлопчиками. Один із них, Мись, то був собі такий живий, непосидючий, збиточний і страшенно розсіяний хлопчик: „збиточний забудько“ звали його. От з ним Корчак дуже заприятелював ся, приносив часом цукорки, розмовляв, бавив ся. Словом, став його найліпшим товаришем.

Одного дня, якось у половині лютого, дістав директор гімназійний анонімний лист, що так і так: У вашій гімназії страшна деморалізація, майже всі ученики грають у карти, а коли не вірите, то пішліть яку довірену особу, або і самі підіть на станцію до Сичика; там знайдете в плащі котрогось хлопця „corpus delicti“, а на доказ, до чого дійшла хитрість тих ваших вихованків най послужить те, що карти носять у плащах в той спосіб, що розпорюють кишеню від плаща і карти зсувають ся аж на діл. Так їх кількох по кілька карт збирають на цілу талію, а все се в тій цілі, щоб їх ніхто ніяким сьвітом не міг вилапати.

Директор прочитавши таку вісточку не дуже втішив ся, бо раз, що в його гімназії такі непорядки, а другий, що між учениками, між такими молодими хлопцями, стільки рафінованої хитрости; та не довіряючи тому постановив сам піти переконати ся.

На станції у Сичика було гамірно та весело. Учуть ся хлопці, зійшло ся їх більше, бо у Сичика широка станція, а що найважнійше, нема „штубаків“. Далі — починають потроха дуріти — і бють ся, і співають, а так уже десь девята година, стукає хтось до дверей. Хлопці сьміють ся, кричать: „ходи церемоніянте до компанії“ — двері отвиряють ся і на порозі стає — директор.

Хлопці троха змішали ся, бо дивно їм стало, чого він від них хоче? вони ж нічого незаконного не роблять, бо прещінь учити ся та читати, а часом поснівати трохи, то хиба не гріх.

Директорови самому якось ніяково стало, так ті хлопці, що їх тут застав, не виглядали на шулерів, та ще таких підступних. Ну, він їх не любив, бо всі вони були „запалені Русини“, та над те ніякого иньшого гріха не було за ними. Але однако прибрав урядову міну і почав їм казати, що дійшло до його відомости, що вони страшно грають у карти, і навіть при собі в плащах носять їх.

Хлопці переглянулись тільки між собою, що отсе таке; та ж їх тут усіх вязало товариське слово, що ніхто з них, доки ходять до школи, карт до рук не візьме, то-ж звідки таке підозріне як раз на них упало? тому то просили директора, нехай сам переконає ся, скільки в тім правди; ось тут наші плащі.

І пан директор один по другім обмацували ті плащі та оглядали і не могли нічого знайти. Почали вже побоюватись, що виставили ся на сьміх цілого міста, що вірять таким побрехенькам, коли в тім намацали в однім плащі щось твердого, щось такого ніби карту, — одну, другу, третю, п'яту — і zarazом утішились і засмутились. Засувають руку в діраву кишеню, асувають аж на діл і виймають карти.

— Czyj to płaszcz? — питають відтак сухим, урядовим тоном. Хлопці підходять один за другим, з дива ледви тямлять ся, а нарешті Штефан як би надломаним голосом каже: „мій“. Очи пана директора засьвітили ся.

— Ах, то ти такий реформатор! А вдає з себе правдивого героя, намовляє до самовідреченя, ганить колегів за найменшій поганий учинок, а сам он який! Іще яка страшна фальш, який підступ, яке зіпсутя! Ну, ну, а се що? то карти навіть значені? То ви, панку, ще й фальшиво граєте? Гарно! А тепер признавай ся, де твої спільники, кого більше втягнув ти в те гарне діло? О, він чоловік ідеї, реформатор, герой! ех, знаю я вас, ви „höher strebende Menschen“! Але щоби стілько фальші могло набратись у так молодого чоловіка, то навіть у моїй сивій голові не хоче змістити ся. І се ти, такий „добрий син“, виправив своєму батькови?!

Штефан слухав з лицем блідим мов стіна та з горіючими очима сих важких слів і сказав:

— Пане директор, я слово чести даю, на найсвятійше клену ся, що я не розумію сього всього. То я, що ніколи в житю карт у руках не мав, мав би коли грати? Се мені в голові не містить ся.

— Ха, ха, ха, не містить ся в голові! Ну, та-ж диви ся, є доказ, ти-ж сам сказав, що се твій плащ, а я-ж із твого плаща виймав ті карти. Що-ж маєш на свою оборону?

— Хлопці дорогі, — звернув ся Штефан до товаришів, — може з вас котрий знає, що се, може pomoже відгадати сю страшну загадку?

Але товариші рівно перестрашені і здивовані, як і Штефан, упевняли лише пана директора, що то мусить бути чийсь збиток, або чиясь пімста, бо Штефан певно не грає, за се вони можуть ручити.

Та директор перервав:

— Признавай ся найліпше до всього отверто та покай ся щиро, то може ще вдасть ся що направити, а так то прощай ся, небоже, з тутешньою гімназією. То за багато на одного: і політика, і гра в карти, і ще така облуда, о, абсолютно за багато.

Штефан уже нічого не говорив, бо директор його оправдуваням не вірив; признавати-ж ся до річи, про яку найменшого поняття не мав, не міг і не хотів, хоч знав що се було би може і вменшило ступінь його вини і кари, ніж таке „правдиво руське“, вперте обставанє при своїм.

І пан директор забрали карти та пішли до дому, полишаючи Штефана в крайній розпучі. Товариші пробували його розраджувати, потішали, що все роз'яснить ся, та Штефан видів, що і в їх серця закрав ся вже сумнів що до його чесности і се ще страшнішою розпучкою стискало йому серце. У хаті, перед тим так веселій, мов би хто вмер, такий сум настав.

А Штефан убрав той нещасливий плащ і пішов до дому. А дорогою тисячі розпучних думок аж до божевілля його доводили. Роздумував та розгадував, за що се? та що се? і дійшов до переконання, що се певно якась месть, але за що? і хто? того не міг збагнути, хто би міг йому таку страшенну, таку злобну кривду вділати. Перебирав у думці всіх своїх „сердешніх“, але вони всі здавали ся йому і за глухими і за несмілими на таку месть. Щоб таке придумати, треба було не дурної головки. Тут міг би бути один Корчак. Але знов як же можна було його про щось такого підозрівати? Коли-б був хотів за що метити ся, то був би се вперед учинив. А тепер він так покаяв ся, такий став иньший, такий щирій Українець і товариш. Ні! то не може бути! А хто-ж? а хто-ж? питала думка і не знаходила відповіді, та спокою не давала.

А потому та страшна ніч! Що він у ній пережив — і вмирати буде, а не забуде її! Ні! для нього вже нема ратунку, йому вже не вірять!

Герой! реформатор! — ганьбить інших, що на проби не ходять, а сам потайки грає в карти і фальшує! Так, йому вже ніхто не вірить! Він бачить, як батько страшно ридає і каже:

— А бодай же я був не діждав того.

Герой реформатор! Він бачить, як оті хлопці, для яких він був ввірцем, яких він дорогою правди, цинічно сьміють ся і кажуть:

— Е, можемо грати! Він і фальшиво грав, а ми прецінь фальшувати не будемо!

Герой реформатор! А з його батька ціле село сьміється, що таку собі потіхоньку викохав!

— Го, го, так му треба! Най би му сї було ни забагало тих миназій; не для хлопа наука! Хлоп як відірве сї від плуга та від сапи, то на пси зійде! То ни дурно кажут: Не дай Боже з хлопа пана! Вікохав си Андрій чічку, що чужі діти обгравала, віховав си паниччи!

Реформатор! — О Боже, Боже, Боже!

І він видів біду хатину і приспу. І видів як він, тай Марія, тай Катруся сидять на ній... І чув, як він розказує їм казку про щастє і що кожен чоловік стрітить те щастє. Кожен! і він стрітить! Герой, реформатор! О Боже, Боже — щастє і він!

А відтак був ранок, — він пішов до школи, та невдовзі вже всі знали, який він герой! Боже! ті усьмішки, ті ніби то співчутливі і жалібні слова — а в серці їдь!

А ті протоколи — і ті добрі ради!

— Покай ся, поки час, згадай про батька, що з посліднього тяг ся, аби тебе до школи посилати!

І ніхто йому вже не вірить — ніхто!

А відтак розійшла ся вість по місті, дійшла до уший тих родичів, що він учив їх синів — і знову ті рада і ті усьмішки.

А потому прийшов батько; (якась добра душа і йому про все донесла): як Штефан одного дня вернув із школи, то вже застав його; батько сидів на лаві такий страшенно сумний, такий...

І не кричав на нього, не ганьбив, лише сльози котили ся йому з очей, а уста шептали:

— Штефанчику, на що-сь мені то зробив, на що-сь мені то вчинив? Синочку, за що?! Тай що ти тепер пічнеш, синку мій нещасливий?

А потім той стогін!

— Так ми треба старому, так ми треба! На щом ті від скиби відривав, нащом ті відривав?! Не для хлопа наука, не для хлопа, не для хлопа!

А Штефан теж плакав, та не сльозами — за великий був його біль, аби його можна сльозами виплакати: він плакав цілою своєю істотою, плач його рвав, розпука серце стискала, та з очей ні одна сльоза не поплила. А він так молив батька, присягав ся на чім світ стоїть, що він не винен, що то певно хтось із мести таке йому виробив; та хто, того він не знає.

Батько ніби дав переконатися, заспокоїв ся троха, та все таки повтаряв:

— Та воно однако таки на мов виходить, не для хлопа наука, не для хлопа.

А відтак пішов батько домів: гарну-ж він вістку до мами поніс, розрадував серце материнське!

А далі — приговор:

— Коли добровільно до всього признасть ся, то дозволять йому скінчити в сій гімназії шесту класу, відсидіти 16 годин (заплатити 20 ринських) і ходити на другий рік тут до школи. Коли-ж обстає при своїм, то сей рік, з огляду на бідноту батька, дозволяють йому ще тут перебути, та по вакаціях не має тут що робити. Сей приговор такий легкий тільки тому, що всі ученики зізнали, що його при грі ніхто не видів, отже як догадують ся, мусів він грати десь по кнайпах „в поряднім товаристві“. Та що сього дійти не можна, отже з огляду на те, що він не деморалізував інших учеників, засуджуєть ся його лише на таку легку кару.

(Далі буде).

Із недрукованих поезій Юрія Федьковича.

З оповідань пок. Остапа Терлецького та з листів деяких наших українофілів 60-их років знав я, що Федькович десь коло 1866 року розпочав був писати „Дванацять посланій на цілу соборну Україну“, якими думав заткнути за пояс звісне Шевченкове „Посланіє живим і мертвим і ненародженим“. Сього плану Федькович не виконав цілого, але написав таки два Посланія, що ходили в рук до рук у відписах і серед некритичної молодіжи будили справді великий ентузіазм. Сі Посланія не були в своїм часі друковані, а пізнійше попали в забуте до тої міри, що коли я друкував перший том збірного видання творів Федьковича, то не вважаючи на численні листи і газетні поклики до різних людей, які мали в руках рукописні, недруковані ще твори Федьковича, я таки не міг роздобути тих Посланій. Тяжлю, що я удавав ся за Посланіями Федьковичевими також до пок. дра Мелітона Бучинського в Станіславові, але він був уже тоді недужий і не дав мені ніякої відповіді. Не знаю, чи Федьковичів оригінал, чи який сучасний відпис був між паперами пок. Володимира Навроцького і лишив ся в руках його брата Костя, що перебравши ся до Боснії вмер там. Та ось по смерті дра М. Бучинського його син знайшов між батьковими паперами конію одного Федьковичевого Посланія, владжену рукою пок. М. Бучинського, і передав її проф. Кирилови Студинському, який ласкаво відступив нам її до опублікованя. Складаючи обом Впов. жертводавцям подяку за сю знахідку, незвичайно характерну для історії нашого українофільства 60-их років та для Федьковичевого розуміня тодішнього руху та своєї власної місії, друкуємо сей твір дословно, лише з переміною правописі. Рукопис пок. М. Бучинського, то аркуш зеленковатого листового паперу 8^о,

записаний з усіх чотирьох сторін. На останній стороні останні рядки дописані низше звичайного поля, — очевидно копіст хотів скінчити на тім аркушику ціле перше Посланіє, щоб на другім зачати друге. Перша сторінка рукопису має крім титулу 18 рядків, друга 28, третя 32, а четверта 34, — разом перше Посланіє числить 112 рядків. Не вжеж друге мало би зовсім затратити ся?

Іван Франко.

ДВНАЦЯТЬ ПОСЛАНІЙ
Ю. ГОРОДЕНЧУКА ФЕДЬКОВИЧА
на цілу соборну Україну.

I.

<p>Апостол слова України, Причастник горя їй, і мук Причастник їй синів, і віна Сьвятої слави їй: від рук Благословеніє, і духа І слова мир на вас, і сьвіт Небесного вітця, послухать Глаголи уст моїх: гледіть, Бо время близько єсть! Покажу Народам правду на землі, І кров, і мсту моїх святих, (Говорить дух). Амінь, о блаже! І відміритця великов, Поправеднов міров Всім мучителям народів, Черленому звіру. І учню їх жилища Кошарою совам, І воспоють нові пісні Поборники слова На їх гуслех укованих З кривавих корунів, І дам силу пророчества Живущим їх струнам, (Так каже дух), і покажуть Серцем нелукавим</p>	<p>Шляхи правди людям моїм І подобну славу Отцу сьвітла, й перекують Веселії люди На заліза плуговії Мечі обоюдї. І під своїм виноградом Вечеряти сядуть, А діточок під маслинов Спочити покладуть. Але богато ще погоїв, Богато рік ще потече Крови різаної сьвятої До того веремя (рече Дух народам). Я не гряду У світ окутий ради мира, Нї ради весіля: на звіра Предвічного у брань гряду З моїми ангели! І тато Ме сина різати, а сини На тата руки накладати Ме ради правди! Й благо тим, Що ради правди підуть в брани, На глави свої не приймуть Тї преногані начертаня Черлених звірей, бо ті муть</p>
--	--

Синами вічного ся звати,
 І первенця святої волі
 Апостолами, й землю нову
 Сотвоя світови, і лад
 Новий на світі оселить ся —
 Амінь о Святе: да святить ся!
 Лагодьте-ж ся, братя мої,
 На день той великий
 Суду правого на світі
 Бо він недалеко,
 І на жнива правди слова
 Серпи вже роздані:
 Потече кров аж по узди
 З грядущих тиранів,
 І підуть всі у точило
 Сердитого Бога!
 Лагодьте-ж ся, братя мої,
 І будьте готові,
 Аби і ви не пропали
 У день його суду!
 Не клонітесь чермним звірем
 Ані їх облудним
 Хвалителям, молителям —
 Підхлібцям тиранів,
 Аби й на вас не найшли ся
 Хульні начертаня
 У день суду великого —
 Бо лихо вам буде! —
 Будьте святі, поправедні,
 За все будьте люде,
 Любігеля великого
 Люблящі ся діти,
 А з тих старих вавилонів
 Хульних ізійдіте,
 Аби й на вас не розбилась
 Їм суджена кара,
 І не укрив ангел світла
 Вас чорною хмаров,
 У потемках віковічних
 Приймать праві муки,
 Жвуть язики свої злющі
 І кроваві руки.

Хто-ж годеи буде, вічний Святе,
 На праведнім лані тім стать,
 Де муть народи правду жати,
 І лихо лихом одлавать?
 Оди лиш той, хто правді вірить,
 (Говорить дух), і у закон:
 Що зле лихому лихом мірить
 А добре доброму добром.
 І лихо в собі розпадаєсь,
 А добре не подобно вбить,
 Бо хоть заріжуть го тирани,
 І хату в нього розвалють
 А в'но ще дуще з гробу встане,
 І побудує давний кут
 В широку хату на помості,
 І муть народи в ній гулять
 І з добрими святими гості
 Добро Господне поживать!

Марк Твайн.

Рай чи пекло?

I.

- Ти сказала неправду?
— Признаєш ся, що дійсно сказала неправду?

II.

Сім'я складала ся з чотирьох людей: Маргарет Лестер, 36-літня вдова, її 16-літня дочка Елен Лестер і дві тітки Маргарети — Анна і Естер Грей, старі панни-близнята 67 літ віку. Три жінщини в сві і на яві тільки й робили, що боготворили молоду дівчину. Вони слідили за рухали милої душі дівчини, що пробивала ся в рисах її личка, відсвіжували свої серця, дивлячись на її цвітучу молодість і красу або вслухуючи ся в музику її голосу: постійно з подякою думали про те, який гарний, який багатий світ завдяки її істнованю на ній, і з острахом здригали ся при думці, яким понурим, яким сумним став би він, коли б те світло нагло згасло.

По природі і в душі старі тітки були ніжні й добрі, але вони одержали таке строге вихованє, що здавали ся зверху суворими, коли не сказати — сухими. В домі давав ся відчувати їх вплив, і то так сильно, що мати й дочка весело, охотно, з задоволенєм і без намислу піддавались їхнім моральним і релігійним вимогам. І так у сім мирнім небі не було ні суперечок ні сварок, не чути було ні докорів ні обвинувачень.

В тім раю ніхто не міг допустити думки про неправду. Ві всіх річах царювала абсолютна правда, залізна правда, невмолима, невідхильнена правда, без огляду на наслідки, які вона потягала-б за собою. Аж тут раз завдяки обставинам предмет любови матери й тіток сплямив свої губки неправдою і, зі сльозами докоряючи собі, признав ся до сповненого проступка. На тіток напав неописаний страх. Можна було подумати, що над їх головами завалило ся небо, а земля розсипала ся в порох; сиділи поруч себе бліді, суворі і мовчки дивили ся на винну, що клячала перед ними, ховаючи своє личко то в одну темну сукню то в другу, хлипала, стогнала, молила прощення і покійно старала ся поцілувати руки тіток; але старухи відпихали дівчину, неначе її сплямлені уста й їх могли сноганти.

Два рази сказала Естер тоном ледяного здивованя :

— Ти сказала неправду?

Два рази пробурмотіла остовпіла Анна :

— Признаєш ся, що дійсно сказала неправду?

Більше вони нічого не могли сказати. Стало ся щось нове, нечуване, неймовірне. Вони не могли зрозуміти такого стану річий, не могли його збагнути і майже стратили дар слова.

На кінець рішено завести проступницю до її хорої матери, яку треба було повідомити про те, що стало ся. Елен просила, молила, щоб ошадити їй того сорому, щоб ошадити її матери огірчення і смутку, але їй відповідали, що не можна, обовязок вимагав такої жертви. Обовязок перше всего і ніщо не може виручити чоловіка від обовязку, обовязок не допускає компромісів.

Елен просила і молила далі. Таж согрішила вона, її мати нічого не винна, — за щож буде мучити ся бідна хора?

Але тітки були невмолимі в своїй праведности.

— Закон, що гріхи батьків падають на дїтний, має значіне і навідворот, — заявили вони, — і тому на невинну матір по справедливости повинна впасти кара за винну дочку; їй треба пережити свою часть горя і сорому, що бувало наслідком гріха.

Всі трое пішли до комнати хорої.

Як-раз під той час їхав до дому лікар, одначе був іще в якімсь віддаленю від ціли своєї подорожи. Се був гарний лікар, гарний чоловік і в його грудях било ся гарне серце, але заки його пізнавали, треба було цілий рік ненавидіти його, два роки — студіювати й зносити, три — учити ся симпатізувати

з ним, чотири або п'ять — любити його. Таке повільне і трудне виховане давало нарешті повну нагороду. Лікар був чоловіком високого росту, із львиною головою, із львиним лицем, з грубим голосом, з очима, що дивилися часами зором розбійника, часами зором жінчини. Не знав він ніяких правил етикету. В розмовах, манерах і зносинах з людьми не було в нього нічого конвенціонального. Його щирість доходила до крайности. Про все мав він свою власну думку, яку все був готов висловити, не дбаючи ні трохи на те, чи вона подобається його слухачам, чи ні. Коли він любив кого, то вже любив сильно, а того, кого не любив, не-ненавидів і голосно говорив про се. За-молоду служив він при флоті і ще тепер віяло від нього солоною свіжістю моря. Він твердо вірив у Бога, вважав себе найлучшим християнином на світі, а свої вірування здоровими, повними змісту і без закиду. Люди, що задля сеї або тої причини хотіли його зм'якшити, говорячи з ним, називали його „Наш Християнин“, а ніжна краска сих слів звучала для нього немов музика. Велике „Х“ було для лікаря таким живим і чарівним предметом, що він видів те „Х“, хоч-би його виговорювали в найбільшій темноті. Приятелі, що його щиро любили, топтали свою совість обома ногами і без сорому давали йому ту голосну назву, бо се задовольняло їх — догоджувати йому. Вороги, яких він сам таки наробив собі, з жаром і задоволенням викривлювали се прозвище, украшували його, переборщували, додаючи до слова „християнин“ — одинокий. Із сих двох назв другу повторяли о много частійше, ніж першу; вороги, які були в більшості, постаралися її розширити. Коли лікар у щось вірив, то вірив усім серцем і був готов постояти за свої вірування при кожній догідній нагоді; коли-ж сеї догідні нагоди лучалися не досить часто, він сам вишукував їх. Він строго придержувався моральних правил, які сам собі сотворив, і виповняв те, що вважав своїм обов'язком, не звертаючи ніякої уваги на думки і погляди фахових моралістів. За-молоду, на морі, він часто ляяв ся, не стісняючись, але після свого навернення поставив собі за правило, ніколи не говорити грубих слів, і нарушував даний собі самому обіт лише в тих рідких випадках, коли по його думці вимагав того обов'язок. На морі він, бувало, любив випати, але після навернення став принципіальним консументом чаю, маючи на цілі служити молодіжці, і пив вино знов лише тоді, коли сего вимагав обов'язок,

що лучало ся лиш кілька разів на рік, ніколи не більше п'ятьох разів.

Такі люди все бувають похонливі, вразливі і запальні. Тими прикметами відзначав ся й лікар; крім того не мав він дару скривати свої почування, а коли й мав, то не старав ся робити з нього ужитку. Погода його душі відбивала ся на його лиці, і ледви він входив до комнати, розкривались (говорячи фігурально) парасолі від дощу або від сонця, відповідно до того, про що говорили його риси. М'яжке світло в його очах чинило всіх добрими і розливало благословенство, а коли лікар хмурив ся, температура кругом нього обнижувала ся на 10 степенів. В приятельських домах його горячо любили, але часом і побоювали ся.

Лікар був дуже добре настроєний супротив сім'ї Лестер, а всі її члени відплачували йому також ніжним почуванем. Їх огірчували його питомі християнські принципи, а він явно висьмівав їх релігійні погляди, але обі сторони любили себе мимо того.

Лікар наближав ся до дому сім'ї Лестер, а тітки і проступниця йшли в комнату хорої.

III.

Всі троє зупинили ся біля постелі хорої. У тіток були строгі лица, проступниця слабо хлипала. Мати повернула до них голову, що лежала на подушці; ледви побачила свою дитину, в її очах загоріла ся пристрасна материнська любов. Марґарет розкрила обійми — пристановище й охорону Елен.

— Стривай, — сказала тітка Анна і протягнувши руку перешкодила молодій дівчині кинутись на груди Марґарет.

— Елен, — сказала поважно друга тітка, — скажи їй усе. Очисти свою душу. Не лиши нічого недоговореного.

Молода дівчина, прибита і збентежена, стояла перед своїми судьями і сумно оповідала всю свою історію до кінця, а опісля пристрасно закликала:

— О, мамо, чи ти простиш мені? Я в такій розпущі!

— Простити тобі, моя дорога? О, дай мені обняти тебе, положи голову до мене на груди і будь спокійна. Коли-б ти сказала неправду тисячу разів...

Дав ся чути остерігаючий звук покашлювання. Тітки підняли очі і завмерли: в комнаті з'явив ся лікар, його лице пригадувало хмару, що несе бурю. Анї мати анї дочка не підозрівали його

присутности, вони тулили ся до себе, були щасливі і не виділи нічого більше. Лікар довго стояв дивлячись похмуро на сцену, що розгравала ся перед ним. Він студіював її, аналізував і старав ся збагнути причини, які її викликали. Опісля підняв руки і кивнув головою тіткам. Вони дрозачи підійшли до нього і смирно в дожданю стали перед ним. Лікар нахилив си і прошептав :

— Чи я не говорив вам, що пацієнтку треба оберігати від усяких зворушень? Пекло і чорти! Що ви тут робите? Виносіть ся сейчас!

Старі тітки послушали. За пів години з'явив ся лікар у сальоні з веселим лицем, весь окружений соняшним сьвітлом.

З ним увійшла й Елен. Він обнявши рукою стан дівчини пестив її і говорив їй ніжні, жартливі слова. Вона також стала знов ясна і радісна.

— Ну, — сказав він, — тепер до побаченя, дорога. Ідїть до себе в кімнату, не ходїть до матери і поводїть ся гарненько. Ні, стривайте, покажїть-но ваш язык. Гарно, ви здорові як орішок. — Віп погладив Елен по лиці і додав: — Відїйдїть, менї треба поговорити з вашими тітками.

Елен зникла, лице лікаря зараз нахмарило ся. Він сїв і заговорив.

— Ви накоїли лиха, але й принесли деяку користь, так, деяку користь. У тої женщины — тиф. Недуга вияснилась, здаєть ся менї, завдяки вашому безумству, і в тім ваша заслуга. Давнїйше я не міг поставити певної діагнози.

Старухи позривали ся з крісел, дрозачи зі страху.

— Сїдайте. Що ви думаєте тепер робити?

— Що? Ми мусимо бігти до неї, ми...

— Ви не зробите нічого подібного. Ви й так уже накоїли досить лиха на нинї. Чей-же не захочете вичерпати від разу весь ваш запас проступків і безумств?! Сїдайте, кажу вам. Я поставив ся, аби вона заснула. Їй потрібний сон; коли ви без мого приказу занепокоїте її, я вам обом порозвалюю голови... коли вони в вас найдуть ся...

Огірчені й обурені тітки по неволї піддали ся.

— Тепер я жадаю поясненя. Ви знали, що я приказав. Якже ви сміли ввійти в кімнату хорої і підняти весь той галас?

Естер кинула на Анну умоляючим оком, Анна відповіла їй поглядом, повним розпучливої просьби. Ні одній ні другій не хотіло ся починати танець під звуки такої оркестри. Виручив їх лікар сказавши :

— Зачинайте, Естер.

Граючи ся своїм шалем Естер сказала несміло :

— Ми не нарушили би ваших приписів без потреби! Але стало ся щось важне. Ходило про сповненє обовязку, а коли ходить про обовязок, то нема вибору. Треба відложити на бік, усі менші аргументи і сповняти свій обовязок. Нам прийшло ся засоромити Елен у присутности її матери. Вона сказала неправду.

Лікар якусь хвилю дивив ся на старух і, здавало ся, став ся зрозуміти щось зовсім незрозуміле для нього. На koniecь розкричав ся :

— Вона сказала неправду? Що? Господи прости! Я що дня говорю неправду мільон разів. І кожний лікар робить так само, тай і всі иньші, включаючи й вас. І се була та важна причина, задля якої ви нарушили мої приписи і наразили на небезпеку жите хорої? Естер Грей, усе те безумство. Адже дівчина не могла сказати неправди в тій ціли, аби комусь пошкодити, се неможливо, зовсім неможливо. Ви знаєте, що я говорю правду, знаєте обі, знаєте дуже добре.

Анна поспішила виручити сестру.

— Естер і не каже, що Елен сказала неправду зі злим наміром, і сего дійсно не було. Але все таки Елен сказала неправду.

— Слово чести, я ніколи в житю не чув подібних дурниць. Невже ж у вас нема настілько глудів, аби відріжнити один рід неправди від другого? Невже-ж ви не розумієте ріжницї між неправдою, що приносить комусь хосен, а шкідливою неправдою?

— Всякий рід неправди грішний, — сказала Анна і стиснула уста як мудрець. — Всяка неправда заборенена.

„Одинокий Християнин“ заметушив ся неспокійно на кріслі. Йому хотіло ся розбити висказану тезу, але він не знав, як і з чого зачати. Нарешті рішив ся :

— Естер, неже-ж ви не сказали би неправди для того, аби вратувати чоловіка від незаслуженого нещастя або сорому?

— Ні.

— Навіть коли-б ходило про вашого приятеля.

— Ні.

— Про найдорожшого вашого приятеля?

— Ні, ні.

Лікар боров ся кілька хвиль мовчки, а опісля запитав :

— Ви не сказали би неправди навіть для того, аби вратувати його від страшного горя, нещастя і муки?

— Ні, я не сказала би неправди навіть для вратованя його життя!

Нова павза, а потім слова :

— І навіть для спасеня його душі?

Наступила мовчанка, що трівала досить довго. Наконєць Естер відповіла тихо, але рішучо :

— Я не сказала би неправди навіть для спасеня його душі!

Кілька хвиль ніхто не говорив, опісля лікар запитав :

— А ви, Анно?

— Я також, — відповіла вона.

— Скажіть-же мені, чому?

— Тому, бо всяка неправда — гріх, який тягне душу на погібіль. Сказавши неправду, ми погубили би... Коли-б нам прийшло ся вмерти без покути...

— Дивно... дивно... незрозуміло... — Лікар остро додав : — А скажіть мені, чи є душі, які варта би спасати? — Не перестаючи воркотіти підняв ся він з місця і підійшов до дверей, тупаючи ногами. На порозі обернув ся назад і прокричав таку науку :
— Змініть ся! Покиньте вашу низьку, нечесну, еґоїстичну побожність, якій ви віддаєте ся для спасеня ваших нужденних душ! Постарайте ся робити щось більше гідне. Ризикуйте вашими душами, ризикуйте в імя гарних цілій, а коли ви й погубите їх, не велика біда! Переробіть себе!

Нещасні старі тітки були спаралізовані, знищені, обиджені, в гіркістю й обуренєм думали про богухульства лікаря. Бідні старушки почували себе обидженими до глибини душі і говорили собі, що ніколи не простять йому тої обиди.

„Переробіть себе!“ Старухи гнівно повтаряли фразу лікаря : „переробіть себе і навчіть ся говорити неправду!“

Час минав і наконєць в їх умах наступила певна зміна. Вони сповнили перший обовязок чоловіка, що заставляє всякого думати перше всего про себе, доти, доки тема не вичерпаєть ся, після чого він переходить до менше важних справ і зачинає думати про інших. Се звичайно зміняє настроїй його душі і впливає на нього

як лікар. Старі тітки згадали свою дорогу своячку і страшну недугу, що звалила її; вони зараз забули про удари завдані їй самолюбству, і їх серця наповнило пристрасне бажання доглядати хору, піддержувати її своєю любов'ю, трудити ся для неї, кілько лиш стане сили в їх слабих руках, з одушевленням і любов'ю то-мити для неї своє бідне, старе тіло!

— І ми се вчинимо, — сказала Естер, а по її лиці струєю спливали сльози. — Нема доглядачок кращих від нас, ніхто кращий не стояти-ме при її постелі доти, доки сам не впаде і не помре; видить Бог, ми се вчинимо.

— Амінь, — закінчила Анна і крізь сльози, що затемнювала скла її окулярів, очі старухи всміхнули ся рішучо.

— Лікар нас не знає; знає він також, що ми більше не будемо йому непослушні. Він не покличе нікого другого, не посьміє сего зробити...

— Не посьміє? — відізвалась Естер отираючи сльози. — Він, той християнський чорт, посьміє все зробити, що йому захочеть ся. Але на сей раз се не довело би до нічого доброго для нього. Одначе, Анно, мимо всего, що лікар сказав і зробив, він чоловік незвичайно здібний, добрий, розумний, він навіть не подумає про щось подібне. Розуміть ся, одній із нас пора йти в кімнату хорої. Що його задержує? Чому він не приходить по нас?

Вони почули звуки близьких кроків. Лікар увійшов, сів і сказав:

— Маргарет хора. Вона все ще спить, але швидко пробудить ся; тоді одна з вас піде до неї. Заки їй стане краще, буде їй гірше. Незабаром прийде ся пильнувати її день і ніч. Кілько тур ви можете взяти на себе?

— Всі, — в один голос закликали тітки.

Очі лікаря заясніли і він енергічно сказав:

— Славні старушки, відчуваєть ся, що говорите щиро. І я знаю, що ви віддасте їй усі ваші сили, ніхто в нашім місті не може рівняти ся з вами, коли ви сповняєте божеський обов'язок чоловіка, т. е. доглядаєте хорих. Але ви не в силах доглядати її самі і я вчинив би просупок, коли-б допустив до сего. — Такі слова, що виплили з такого жерела, становили нагороду, золоту нагороду і майже зовсім знищили сліди гніву в старих серцях близнят. — Ваша Гіллі і моя стара Ненсі будуть вам помагати.

Обі вони гарні доглядачки, під їх чорною шкірою білі душі, душі дбалі, любячі, ніжні... Так, вони знамениті доглядачки... і при тім досвідні брехунки від коліски... А ще отсе: уважайте ви й на Елен, вона хоро і їй швидко буде гірше...

Старухи поглянули на лікаря здивовано і трохи недовіжливо; Естер замітила:

— Якже се так? Адже нема ще години, як ви їй сказали, що вона здорова немов оріх?

Лікар відповів супокійно:

— Я сказав неправду.

Тітки з обуренєм звернули ся до нього, а Анна закликала:

— Як ви могли таким байдужним тоном зробити се огидне признанє, знаючи, як ми задивляємо ся на всякий рід...

— Тихо! Ви обі не мудрійші котят і не знаєте того, про що беретесь говорити! Ви подібні до всіх иньших моральних кертиць, говорите неправду з ранку до ночі і лиш тому, що говорять неправду не ваші уста, а ваші брехливі очі, ваші брехливі інтонації, ваше обманчиве, невмістне одушевленє, ваші обманчиві рухи, — піднімаєте свої праведні носи до неба і показуєте себе перед Богом і людьми сьвятими і несплямленими праведницями, що говорять саму правду, праведницями, що в їх ледяних душах неправда замервла би, коли-б туди випадково попала. Чому ви туманите себе безглуздою думкою, неначе неправда, невимовлена словами, не єсть неправда? Хіба не все одно, чи чоловік скаже неправду словами, чи очима? Зовсім усе одно, і коли ви хвили над тим подумаєте, то побачите, що се так. На сьвітї нема ні одної людської істоти, яка не говорила би що дня неправди, і ви раз-у-раз говорите одна другій неправду по трицять тисяч разів денно, а тимчасом спалахнув ваш лицемірний страх лиш тому, що я дівчині сказав неправду в як найбільше простимий, безгрішний спосіб, бажаючи зберегти біднятку від її уяви, яка розігралась би і за годинну довела би її кров до горячки, коли-б я не винувив свого обовязку і дав волю її фантазії. Мабуть я поступив би так, коли-б старав ся нечесними способами спасти свою душу. Розберіж разом се питанє і розгляньмо всі його подробиці. Ви прийшли в кімнату хорої і підняли крик. Ну, а що ви зробили би, коли-б знали, що я зараз прийду?

— А що?

— Ви відійшли би разом з Елен, так?

Старухи мовчали.

— В якій цілі ви поступили би так?

— Ну, в якій?

— Аби укрити передімною ваш поступок, аби дозволити мені уявити собі, що зворушене Марґарети викликане незвісною вам причиною, одним словом, аби сказати мені неправду без слів і в додатку може сказати неправду на шкоду другому.

Близнята почервоніли, але не відповіли нічого.

— Ви не лиш мільони разів говорите неправду без слів, але й словами.

— Се вже неправда!

— Правда! Лише словами говорите ви неправду нешкідливу. Вам і в голову не прийде сказати шкідливу неправду... Знаєте ви, що се — уступка і признань?

— Що ви хочете сказати?

— Вважати нешкідливу неправду неможливою, се уступка совісти. А називаючи один рід неправди нешкідливим, а другий проступним, ви признаєтесь тим самим, що говорите неправду. От, на примір, минулого тижня ви відмовили запрошеню старої міссіс Фостер для того, аби прийняти вечерею тих поганих Хіґбаїв, а написали їй картку, в якій з жалем заявили, що не можете бути в неї. Ви говорили неправду. Се-ж була чиста неправда. Ну, скажіть, що я помиляюсь, Естер, бороніть ся новою неправдою!

Естер кивнула головою.

— Ні, сего не досить, відповідайте! Була се неправда, чи ні?

Обі тітки почервоніли і переживши внутрішню боротьбу признали ся:

— Так, се була неправда.

— Добре. В вас зачинає відбувати ся зміна, значить, надія ще не зовсім утрачена. Ви не сказали би неправди для спасеня душі вашого дорогого приятеля, а тимчасом преспокійно говорите неправду, аби збавити ся від неприємности говорити неприємну правду.

Лікар підняв ся з місця; Естер говорячи за себе і за сестру, замітила:

— Так, ми видимо, що говорили неправду, але сего ніколи більше не буде, бо неправда — гріх. Ми не будемо говорити неправди

навіть ізза ввічливости або доброти, ми ніколи більше не скажемо неправди навіть для того, аби вратувати не-знати-кого від страху або горя, яке зішло йому Господь Бог.

— О, як швидко ви не видержите! В дійсности ви вже сказали неправду, бо ваші останні слова — неправда. До побаченя, переробіть себе! Нехай одна з вас піде до хорої.

IV.

Минуло дванацять днів.

Мати і дочка все ще були в кігтях страшної недуги. На спасенє мало було надії. Старі сестри поблідли, натомились, але не покидали своїх обовязків. Їх бідні серця рвали ся на кусні, але кости лишали ся тверді і міцні. Всіх тих дванацять днів мати тужила за дочкою, а дочка за матірю, але старухи знали, що їм не можна видіти ся. Матери заявили, що в неї тиф, вона злякала ся за дочку й запитала, чи не могла Елен заразити ся від неї тою недугою, коли приходила в її кімнату, аби признати ся до вини. Естер сказала, що лікар не допускав такої думки. Вона не сказала неправди, але не без збентеженя дала таку відповідь — для того, бо не вірила лікарєви. Коли вона побачила радість, що обгорнула матір після того запевненя, докори її совісти значно ослабли. Втіха Марґарети заставила Естеру подумати, що вона не простою дорогою обманила своячку, і се засоромило її, але стид був не на стілько сильний, аби їй ясно і виразно хотіло ся знищити обман. Від тої хвилі хора зрозуміла, що їй не можна бачити ся з дочкою. Вона сказала, що постараєть ся примирити ся з думкою про розлуку з Елен, бо волить умерти, як паразити на небезпеку здоровлє своєї дівчинки. Того самого вечера Елен захорувала і її поклали в постіль. За ніч стало їй гірше. Рано Марґарет запитала :

— Вона здорова?

Естер полонила. Отворила рота, але язик не хотів її слухати. Ослаблена мати дивила ся на тіток втомленими очима і здивована ждала на відповідь; параз поблідла і задихаючись проговорила :

— О, Боже мій! Що стало ся? Вона занедужала?

В сю хвилю повне мук серце бідної тітки стрепенуло ся і вона відвискала дар слова:

— Ні, будь спокійна, вона здорова.

Недужа подякувала старусі, вложивши в подяку все щастє свого серця.

— Слава Богу за ті дорогоцінні для мене слова. Поцілуй мене. Як я люблю тебе за те, що ти мені сказала їх!

Естер розповіла Анні все, що стало ся. Ся поглянула на неї здоганою і холодно сказала:

— Сестро, ти сказала неправду.

Уста Естери жалібно задрожали, вона придавила хлипанє і відповіла:

— О, Анно, я согрішила, але я не могла відповісти инакше. Я не могла бачити страху і смутку на її лиці.

— Все одно. Се була неправда. Ти відповідати-меш за неї перед Богом.

— О, я знаю, знаю, — закликала Естер, ломлячи руки, — але навіть тепер я не могла би вчинити инакше. Я знаю, що я знов сказала би неправду.

— Ну, то рано побудь з Еленою замість мене. Я сама їй скажу.

Естер обняла сестру і прошептала, молячи:

— Не говори, Анно, не говори, ти її убеш.

— По крайній мірі я скажу правду.

Рано Анна пішла до Марґарети, аби принести їй жорстоку звістку, і довго приготавляла сили для тої проби. Коли вона вернулася назад, — стрітила її бліда, дрожача Естер і прошептала:

— Як приняла сю звістку нещасна, засмучена мати?

В очах Анни блистїли сльози: Вона сказала:

— Прости мені, Господи. Я їй сказала, що дівчина здорова.

Естер пригорнула її до серця і голосом повним вдячності проговорила:

— Благослови тебе Боже, Анно! — А опісля вилила своє признанє потоком горячих слів.

Сей випадок показав сестрам границі їх сил і вони піддали ся своїй долі. Вони смирно уступили тяжким вимогам обставин. Старухи що дня рано говорили неправду, а опісля в молитвах признавали ся Богу до свого гріха; не просили в Бога прощєня, вважаючи себе негідними такої ласки, а хотїли лиш показати Йому, що знають свою вину і не старають ся її укрити її, ні оправдати.

Що дня, в міру того, як молодому божкови сїм'ї ставало гірше, засмучені тїтки все більше й більше яркими красками ма-

лювали нещасній матері сьвіжість і молоду красу Елени і здригалися немов від ударів видячи, як Марґарет тішить ся і дякує їм.

Поки дівчина могла ще вдержати оловець у руці, писала до матері короткі, ніжні листи, укриваючи свою недугу, а Марґарет читала й перечитувала їх щасливими очима, повними сліз вдячності, і покривала їх поцілуями, і ховала під свою подушку неначе дорогоцінності

Але рука Елени втратила силу, її ум стемнів, а язик почав говорити зворушуючі дурниці. Перед старими тітками вирросло гірке питанє. Пестотливі і ніжні листи мусіли урвати ся. Старухи не знали, що робити. Естер запустила ся була в раньше обдумані правдоподібні поясненя, але збила ся в толку і змішала ся, а на лиші матері показав ся сумнів, потім страх. Естер побачила се, зрозуміла положенє, зібралась духом і вирвала бідну з отвореної пащі пораженя. Спокійним, переконуючим голосом сказала:

— Я бояла ся, що ти будеш незадоволена дізнавши ся, що Елен ночувала в домі сім'ї Слоон. Вчора був у них маленький вечір, а хоч вона не хотіла йти туди, бо ти хора, ми вговорили її піти до Слоонів. Адже вона молода і потребує невинних розривок молодости. Вона очевидно напише зараз, як лиш поверне.

— Які ви обі добрі, які милі! Як ви много думаете про нас! Моя бідна вигнаниця! Скажіть їй, тітко, що я хочу, аби вона веселилась як найбільше, я не хочу позбавляти її хоч-би одної приємности. Я прошу лише, аби вона була здорова. Заступіть її від недуги, — я не видержу того. Яка я вдячна небу за те, що вона не заразилась! Адже небезпека зарази була така близька, тітко Естер! Лиш уявити собі, що її личко блідне, що його палить горячка!... Я не в силі знести сю думку! Постарайте ся, аби вона остала ся здорова і цвітуча. Я так і бачу те гарне сотворіне, її великі сині поважні очі, ніжні і чаруючі. Вона гарна по давньому, дорога тітко Естер?

— О, вона стала ще гарнійша, більше привабна і більше чаруюча, як була! — І відвернувши ся від хорої Естер почала займатися склянками від ліків, аби укрити свій сором і своє горе.

V.

Обі тітки зішли ся в кімнаті Елен і почали займатися дуже важким ділом, що бентежило їх. Вони терпливо і пильно старали

ся написати своїми старими пальцями лист від імени Елен. Се довго не вдавалось їм, але поволи вони втяли ту штуку. Ніхто не бачив сеї сумної, зворушуючо-сьмішної сцени, і самі старухи не були свідомі її жорстокого і сумного гумору. Не рідко їх сльози падали на папір і псували викінчені листи; часом одно невдачно написане слово чинило лист небезпечним і вони не відважувались передати його Марґареті; нарешті Анна написала лист, у яким усі букви становили точну імітацію почерку Елени і могли видержати критику найбільше уважних та підозріваючих очей. Анна наповнила те письмо пестотливими фразами і прізвищами, які дівчина повтаряла від дитинства. Вона занесла його матери. Марґарет жадно вхопила папір, цілувала й пестила його, перечитуючи по кілька разів дорогоцінні слова, а з особливим задоволенем зупиняла ся на кінцевих стрічках.

„Дорога мишко, як дуже я хотіла би побачити тебе, поцілувати твої очка, почути обійми твоїх рук! Я така рада, що моя музика не докучає тобі... Подужуй! Усі для мене дуже добрі, але без тебе, моя дорога мамочко, я відчуваю себе такою самотньою...“

— Відна дитина! Я знаю, що вона відчуває. Зовсім щасливою вона без мене не може бути. А я... о, я живу світлом її очей. Скажи їй, що вона може вправляти ся в музиці, кілько їй подобається, і повтори їй, тїтко Анно, що я звідси не можу чути, як вона грає на фортепяні або співає. Бог видить, я хотіла би почути її спів або гру. Ніхто не знає, який любий для мене її голосок. І подумати, що він колись замовкне! Чого ти плачеш?

— Лиш того... що... мені прийшов у голову один споми. Коли я відходила, вона співала „Loch Lowand“. Як зворушаючо звенів її голос! Я все зворушуюсь, коли вона співає ту пісню.

— І я також. Як гарно, а рівночасно як тяжко, коли в її грудях криється якийсь молодий смуток, а вона співає ту пісню, аби вилічити ся з нього.. Тїтко Анно?

— Що, дорога Марґарето?

— Я дуже хора. Часом мені здається, що я ніколи більше не почую її дорогого голосу.

— Мовчи, мовчи, Марґарето. Я не можу сего чути!

Марґарет була зденерована і сумна. Вона ніжно сказала:

— Дай, я обніму тебе, не плач. Пригорнись лицем до мого лица. Успокий ся, я хочу жити. Коли лиш можна, я буду жити.

Ах, що вона почала би без мене? Вона часто говорить про мене? Певне, що часто!

— О, весь час, весь час!

— Моя чудова дитина! Вона написала картку зараз, як лиш вернула?

— Так, зараз, навіть не встигла зняти капелюх і загортку.

— Я так і знала. Вона така швидка, така любляча дитина. Я так і знала! Але мені хотілось, аби ти се сказала мені.. Пещена жінка знає, що її кохають, а все таки заставляє чоловіка говорити їй кожного дня про коханє, лише для задоволення слухати дорогі слова... Сьогодні вона написала пером. Се лучше, оловець може стерти ся, а сего було-б так жаль... То ти порадила їй написати пером?

— Т... Ні, вона... та ідея з'явила ся в неї самої.

Мати мовчки сьяла від задоволення, нарешті сказала:

— Я сподівала ся, що так буде. На сьвітї ніколи ще не було такої дбалої і милої дівчини.. Тітко Анно?

— Що, дорога Маргарето?

— Піди і скажи їй, що я весь час думаю про веї, що я її боготворю... Що, ти знов плачеш? Не жури ся мною, голубко. Не жури ся, я думаю, що поки-що нічого ще боятись.

Глибоко зворушена післанниця сповнила дане їй припорученє і передала слова матери дочці, що лежала без сьвідомости. Дівчина говорила без звязи, дивлячись на старуху широко отвореними, здивованими і погаслими від горячки очима без сьвітла і зміслу.

— Се ти? Ні, ти не мама... Я хочу її бачити, хочу... Вона що-йно була тут... Я не бачила, як вона вийшла.. Чи вона прийде? Чи швидко вернеть ся?... Тут стілько домів... вони мене давлять... усе крутить ся, все несеть ся. О, моя бідна, бідна голова...

Вона все говорила й говорила, переходячи від одної фантазії, що мучила її, до другої, ломлячи руки і розкидаючи ними; її мучив без перестанку несупокій.

Бідна стара Анна змочила спечені губи дівчини і ніжно гладила її горяче чоло, говорячи пестотливі слова співчутя і посиляючи до Батька всіх вдячність за те, що мати щаслива і нічого не знає.

VI

Дівчина з кожним днем усе нижше й нижше клонилася до могили, а прибиті горем доглядачки давали що-дня золоті звістки про її блискуче здоров'я матери, якої земний шлях доходив також до кінця. Вони далі підробляли почерк небоги, писали веселі, любячі письма і з докорами совісти, з окривавленими серцями дивилися, як вдячна мати їла очима ті стрічки, цілувала їх і ховала під подушку ті неоцінені і сьвяті папери, неоцінені задля свого жерела, сьвяті, бо їх доторкалась її дитина.

Наконець прийшов той добрий друг, що всім приносить вилічене і супокій. Сьвічки догаряли в сьвятоточній досьвітній тишині, по темній кімнаті рушалися без шуму неясні постати. Вони мовчки і побожно входили в кімнату Елени і ставали біля її постелі. Звістка розійшлась і всі дізналися. Умираюча лежала в закритими очима, а простирало то слабо піднімалось на її грудях, то опадало. Часом тишину переривало зітханє або придавлене хлипанє. Ві всіх душах було лиш одно почуванє, жаль задля сего відходячого житя, що відходило в велику тьму в неприсутности матери, яка могла би допомогти мучениці выдержати до кінця і поблагословити її.

Елен здригнула, її руки почали неспокойно рушати ся й хапати воздух, немов чогось шукаючи... Кілька годин вона була зовсім сліпа. Надходив конець, усі те знали. З голосним плачем пригорнула її Естер до своїх грудий і закликала :

— О, моя дитино, моя дорога !

В умираючих очах заясніло сьвітло одушенлення, бо їй судилось прийняти ті руки, які її оберігали, за иньші, і вона відійшла на вічний супочинок зі словами :

— Ах, мамочко, я така щаслива, мені так не доставало тебе ! Тепер я можу вмерти.

Через дві години Естер прийшла до Маргарети зі звістками. Мати запитала :

— Як здоров'я дівчини ?

— Вона здорова.

VII.

Над дверми дому вивісили білу і чорну крепу ; вона розвівалася і шелестіла і шептала щось вітрови. Коло полудня були

покінчені всі приготування, чудова стась лежала вже в домовині з виразом глибокого супокою на ніжнім лиці. Біля домовини сиділа Анна і чорна Гілли. Ввійшла Естер, вона дрожала, бо вся її душа була глибоко потрясена. Естер сказала.

— Вона питає про лист.

Лице Анни помертвіло. Про се вона не подумала! Їй здавало ся, що їх роздираюче душу заняте скінчило ся, але тепер зрозуміла, що се немислимо. Якийсь час сестри без думки дивили ся на себе, на кінець Анна заговорила :

— Нічого робити, вона повинна дістати лист, бо инакше в неї зродять ся підозріння.

— І вона зрозуміє...

— Так, і се розібе її серце.

Старуха поглянула на мертве лице і її очи заплили сльозами. — Я напишу, — сказала вона.

Естер занесла письмо до Марґарети. Воно кінчило ся :

„Дорога мишко, люба, добра мамочко, ми швидко знов будемо разом. Чи се не приємна повинна? І се правда, всі говорять, що се правда.“

Засмучена мати сказала :

— Бідна дитина! Що буде з нею, коли вона про все дізнається ся? Я ніколи більше не побачу її на землі. Се страшно, страшно! Вона не підозріває? Ви оберігаєте її від того?

— Вона думає, що ти швидко подужаєш.

— Яка ти добра і дбала, дорога тітко Естеро. До неї не наближаєть ся ніхто, від кого вона могла би заразити ся?

— Се був би злочин!

— Але ти бачиш її?

— Здалека.

— Се гарно. Иньшим не можна довіряти. Але ви — два ангели-сторожі, сталь не вірнійша від вас! Иньші можуть бути легкодушні; так багато людей уміє обманювати й говорити неправду...

Очи Естери заплили сльозами, а її бідні старі губи дрожали.

— Я поцілую тебе, тітко Естер. Коли мене не стане, а небезпеченство мине, передай їй сей поцілуй в губки, скажи, що його посилав їй її мама, що в нього вложено все розбите материнське серце.

За годину сльози Естери змочили мертве лице Елєни і старуха виповнила дане їй сумне припорученє.

VIII.

Настав новий день. Розвиднював ся поступенно, а його проміне все більше й більше обнімало землю. Анна передала ослаблій матері веселі, успокоючі звістки, а також і письмо, де знов стояло: „Тепер нам не довго ждати, моя дорога мамочко, ми швидко будемо вже разом.“

Вітер заніс густий, стогнучий звук дзвона.

— Тітко Анно! Похоронний дзвін! Чиясь бідна душа відійшла на вічний супочинок. Швидко й я відійду зі сьвіта. Ти і Естер не дасьте їй мене забути?

— Бог видить, що вона ніколи не забуде тебе.

— Чуєш, який дивний шум? Здаєть ся, немов кроки богатых ніг.

— Ми сподівали ся, що ти нічого не почувєш. Щось збираєть ся... до Елени, до нашої бідної маленької полонниці. Буде музика, вона так її любить. Ми думали, що ти не розсердиш ся?

— Розсерджу ся? О, ні, ні, вчиніть усе, чого лиш забажає її серденько. Які ви обі добрі для неї, які ви добрі для мене! Благослови вас, Боже!

Вона замовкла і слухала.

— Як любо! Се її органи. Як ти думаєш, вона сама грає? В тихім воздуху неслись ніжні, богаті, натхнені акорди.

— Так, се її манери. Дороге серденько! Я пізнала, що се вона грає... Співають. Що гимн, і то насвяточнійший зі всіх, найбільше зворушующий, найбільше потішающий... Мені здаєть ся, що ті звуки отвирають для мене райські двері... О, коли-б умерти тепер...

Серед тиші ніжно звучали прегарні слова:

„Все ближе до Тебе, Боже, все ближе до Тебе. Мене піднімає терпіне.“

Коли гимн затих, друга душа відійшла на вічний супочинок, смерть не розлучила тих, що за життя були одною істотою. Сестри, ридаючи і радуєчись сказали:

— Слава Богу, що вона не дізналась!

IX.

О півночі вони сиділи разом і плакали, аж тут перед ними в'явив ся ангел, окружений неземним сьвітлом. Він заговорив і сказав:

— Для брехунів приготовлене місце. Вони горять у некоем огні і горіти-муть на віки. Покайте ся!

Нещасні впали перед ним на коліна, зложили руки і схилили свої сиві голови, поклоняючись йому. Але їх язика поприлипали до піднебіння і вони мовчали.

— Говоріть, аби я міг занести ваші слова перед небесний суд і знов принести вам невідкличний засуд.

Тоді вони похилились іще низше, а одна з них сказала:

— Наш гріх великий і ми відчуваємо його сором, лише повне признане може нас спасти! Ми бідні сотворіня і ми пізнали нашу людську совість; ми знаємо також, що коли-б ті самі жорстокі обставини знов заскочили нас, наші серця знов не видержали би і ми знов согрешили би так само. Сильний може встояти і спастись, але ми погibli.

Вони з молитвою підняли голови. Ангел відлетів. Вони дивувались і плакали, а він знов вернув ся, і нахилившись низько до них, прошептав засуд.

X.

Що їх ждало: рай чи пекло?

Переклав

М. Лозинський.

250 літ.*)

Коли Ви читаєте ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною зложив присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які завязував він сею присягою, потривають так довго? З певністю — ні.

Для нього се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей „малий і незначний чоловік“, як він себе називав, з польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східної Європи, так і ся його дипломатична комбінація — союз із Москвою, несподівано стала ся підвалиною нового політичного групування половини Європи.

В перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути поміч кримської Орди і се забезпечило йому перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпрове від польського війська, скупитись великим силам і розвинути ся народньому повстанню в такий величезний скалі, якої не бачило ні одно з попередніх козацьких повстань. Але Татари були непевними союзниками, і тому Хмельницький стараєть ся здобути иньших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна піднята в інтересах козацької верстви перетворила ся в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів мирити ся з польським правительством на дрібних компромісах (січень — лютий 1649),

---

*) Статя написана для Ruthenische Revue.

він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на жите й на смерть. Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючи ся всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстеном здусити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає зартрішньому дневи журити ся завтрішніми справами. Як оборотний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії — орієнтальній, він не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою Татар до трактатів з Польщею, він у сих трактатах признає себе підданим польської республіки, zarazом укладає умову з Турцією, де за обіцянку помочи і пресії на Татар признає над собою зверхність Отоманської Порти, а коли показало ся, що московський цар представляє собі союз із Україною против Польщі не инакше, як у формі підданства під власть Москви, не робить трудностей у признанню над Україною московської зверхности.

Москва взагалі дуже отягала ся з участію в українсько-польській війні. Вона ще була повна памяти про недавній політичний занепад своєї держави й триумфи Польщі, та не важила ся зривати свою „вічну згоду“ з Польщею, уложену в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському правительству, то вабив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим, — московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів мішати ся в війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва бояла ся не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали помочи в Москві против Польщі, але без церемонії пустошили московські землі, коли польське правительство напускало їх на Москву, щоб дати вихід нагородженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла поклати ся на його афекти; але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651) — Москва дуже затрівожила ся. Ще одна така катастрофа — і Хмельницький піде в хвості польської політиці, а в польських політичних кругах уже носили ся з пляном напустити козаків і кримську орду на Москву, щоб зайняти їх сили. Московське правительство побачило, що мусить запевнити себе со-

юзом із Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не звернулися проти нього. Збір відпоручників станів московської держави („земській соборъ“), скликаний московським правительством в осени 1653 р. орік, що правительству повинно прийняти під власть Москви „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями“; для формального оправдання се мотивувалося тим, що польський король, порушивши права православної віри, тим порушив і свої *pacta conventa* з підданими, отже Українці вільні від своєї присяги, значить, Москва може прийняти їх під свою власть, не ломаючи своєї згоди з Польщею.

Вісти про сей перелом московської політики прийшли до Хмельницького, коли він особливо інтересувався московським союзом. Його позиція була тоді дуже тяжка. Тої підпори зі сторони народніх мас, яку він мав у початках свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніяльний організатор, він не розумів чи легковажив соціяльні змагання сих мас, і пожертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення *statu quo* підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Він шукав опори в заграничних союзах, але вони йому не удавалися. Союз із Турцією не скріпив, а поцсував іще гірше його союз з Кримом. В кампанії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, Татари знову зрадили його. Молдавські пляни розвіялися. Швеції йому все ще не вдавалося втягнути в війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавалася московська поміч, і він спішив втягнути Москву як найскорше в війну з Польщею. В осени 1653 р., коли московське правительство рішало справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати в Київ і в інші українські міста своїх воєвод з військом, „бодай тисяч зо три“. Очевидно йому хотілося, щоб московське військо чим скорше зайшло на спірну, українську територію, але для захоочення московського правительства він убирав се в форму вислання московських залог, наче-б для окупації України. Такий самий характер мають його заяви, коли він подає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які давніше йшли польському правительству. Всі отсі його заяви мали фатальні наслідки для пізніших відносин України до Москви, але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі звязки з Москвою, а хотів лише досяг-

нути моментальну ціль — втягнути Москву в війну з Польщею. Тому й признавши власть московського царя, він запевняє султана, що його відносини до Турції вістануться незмінені, — він і далі признає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не в'язучи ся московською протекцією й московською політикою.

Але Хмельницький перечислив ся, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархістичної Польщі. Так тяжко рішивши ся на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держала ся її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й Українців присягу вірности, вислав на Україну воевод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ся залога послужила першою основою московської власти на Україні. І потім московське правительство пильно користало з усякої нагоди побільшити залежність України від себе.

Така перспектива тісніших звязків із Москвою на Україні не всміхала ся нікому. Хоч не раз, уже здавна, Українці против польських елементів шукали опори в Москві, але Великоросів на Україні не любили, дивили ся на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовласть, із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями на Сибір викликала в Українцях страх і відразу; московське жите було чуже й не викликало найменших симпатій. Уже при самім акті присяги московському правительству між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські послы зложили їм присягу в імени царя на захованне умов, — послы відмовили, мотивуючи се тим, що московський „самодержець“ не може обмежати себе присягою супроти своїх підданих. Такий погляд не міг помістити ся в козацьких головах, і хоч супроти упору московських послів вони відступили вкінці від свого жадання, сей інцидент викликав дуже неприємний настрій. Будова київської кріпости й уміщення в ній московської залоги потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів. Коли потім, у марті 1654 р. козацьке правительство вислало своїх відпоручників до Москви, щоб уставити дальший

modus vivendi і при тім старало ся звести до *minimum* участь московського правительства у внутрішніх відносинах України, показало ся, що московське правительство міцно тримаєть ся заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити. Правда, своїй, московської управи на Україні воно ще не відважило ся завести, не хотючи йти на перебіг з Хмельницьким і козацщиною, але й вистерігало ся всього, що могло дати якусь івгаранцію українській автономії. В відносинах України до Москви мішали ся елементи державної окремішности України з елементами московського централізма. Слідячи перші, один із видійших сучасних російських істориків права Сергієвич (професор петербурського університета) характеризує відносини України до Москви за Хмельницького як персональну унію; але з другого боку московське правительство не хотіло заігарантувати Україні на будуще навіть провінціальної автономії. І тим часом як козацщина стреміла до повної автономії України, і в тім напрямі хотіла змінити сі переходові відносини, Москва хотіла зробити з України свою провінцію. При таких обставинах про утавлення дружних відносин не могло бути мови.

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на зазивы московського правительства не хоче брати ся до походів на Поляків і натомісь запопадливо стараєть ся знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на ній зірвати з Москвою. Такою новою опорою являєть ся для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький плянує з ними спільну кампанію против Поляків, укладаєть ся про розділ Польщі і готуєть ся до рішучого розриву з Москвою. На жаданне московського правительства (що тим часом уложило союз з Польщею против Швеції) — зірвати з Шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішучо ставить ся против замірів розширення інференції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в сю критичну хвилю Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Узел, завязаний ним на швидку руку, лишив ся нерозвязаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, старають ся далі знайти опору против московського централізма. Гетьман Виговський пробує оперти ся на Польщі й Татарах, Дорошенко на Турції, Мазепа й Орлик на Швеції, але роздвоєнне між політичними змаганнями старшини й соціяльними вимогами на-

родніх мас підривало сили народа, а московське правительство користувалося і сим роздвоєнням і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками для класових інтересів сеї старшини — на некористь народніх мас, які воно піби то брало в оборону від утисків старшини. Сто літ від присяги Хмельницького з української автономії лишилася тільки безсила тїнь; „пункти Б. Хмельницького“ — себ то точки, уставлені московським правительством з його відпоручниками в марті 1654 р., стали порожнім звуком. Останні удари, задаві сим формальним останкам української автономії Катериною II викликали тільки слабу реакцію. В 1791 р. до пруського міністра Герцберга в Берліні явився київський шляхетський маршал Капнист і на тайній аудієнції просив підмоги зі сторони Прусії, що тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією, своїм землякам, крайне роздривним правонарушеннями російського правительства. Герцберг дав на се здержливу відповідь — і дійсно, місія Капниста була, очевидно, ділом кружка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги вийти в явний конфлікт із Росією. Українські автономісти, хоч і з наріканнями і здавленим незадоволенням, — пішли одначе дорогою, яку їм витичило російське правительство.

Можливість вести високу політику була страчена українською суспільністю. Українське відродження, що зачинало ся тоді, як кружок Капниста думав над останніми плянами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в иншу сферу — культурної роботи, освідомлення й подвигнення мас. Кружок завязаний чільнішими українськими патріотами в Києві двіста літ по Хмельнищині (т. зв. Кирило-Методієве брацтво), в своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішучо переносить головну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не вирікаєть ся політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо на зустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, з'їгнорували чи переочивили їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.

1 (14)/XII. 1903.

Мих. Грушевський.

Нові погляди на діяльність свв. Кирила і Methodia.

(*Mystificationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel“ und ihr Wirken. Von Prof. A. Brückner. Beilage zur „Allg. Ztg.“, Heft 29, München 1903.*)

Апостоли, просвітителі — чи заслїплені, хитрі обманці? — оттаке невадїйше питанє кинув під розвагу не лиш ученого свїта та поводиторів католицької церкви, але й під розвагу всіх освїчених людей та цілої Славянщини звїсний професор берлинського університету др. Ал. Брікнер. Кинув його вперше в наведеній у заголовку розвідці, але незабаром опісля повторив ті самі свої закиди в львівськїм „Slow-i Polsk-im“ та ще й спопуляризував їх в особнім відчитї. Не щадить він при тїм ані особистого характеру апостолів Славян, ані їх діяльности й її значїня. Щож — апостолам Славян се не першина: ворогів вони мали здавна, від першої хвилини свого виступлення, досить, і можуть смїло сказати: viele Feinde, viel Ehre! Тїлько-ж коли давнїйше осуджувано їх як єретиків, ворогів церкви, то нинї проф. Бр., одобряючи й попереднї закиди, засуджує їх рївночасно як великих шкодарів славянського свїта. Тїлько-ж коли давнїйше засуджували сих святих із погордою і ненавистю одні вороги славянських рабів (Slavus — sclavus, Sklave; в англїйськїм slave = раб, невільник), засуджували чужї, то нинї засуджує їх таки свїй, брат Славянни, польський учений, чоловік справдї великої працї й науки.

Апостоли Славян, каже проф. Бр., а радше — Methodий, яко властива дїлаюча сила (Leistung... Methods, der eigentlich treibenden Kraft) — сотворили славянський обряд, якого нинї дер-

жить ся до 110 мільонів Славян (лиш коло 32 міль. держать ся обряду латинського), а чим раз дальше розширенє Росії отвирає сему славянському обрядови все нові вигляди. Що більше, вони сотворили й всеславянську мову і письменство, що до XVIII, а навіть XIX ст. панували від Чорного до Крижаного моря, від Адриї до Тихого океану, поки не показали ся остаточно маюю (фантомом). Тож не диво, що славянофіли та панславісти уважали їх сьвятими, благодітелями й героями Славянщини, та що ненавиділи лише тих 20 міль. Поляків, котрі строго все держали ся Риму й латинського богослуженя. Тож не диво, що звисний Ламанський перекручує історію і називає народньо-релігійною катастрофою — наймудрійший учинок найбільшого Моравянина, якого знає історія, могучого і славного Сьвятополка, котрий ідучи за анатемою папи, для неминучого блага свого народа прогнав із краю греко-славянських єретиків (учеників Кирила і Методія)! Ба, Ламанський приписує обом братам заслугу рішучої оборони права Славян — права, щоб вони мали своє народне письменство (*energische, öffentliche Verteidigung des Rechtes des Slavenstammes, sein nationales Schrifttum zu besitzen*), а преці Ламанський знає найліпше, що якраз сі Славяни, які не прийняли діла братів, мали через довгі столітя блискучу літературу, коли навпаки сі, що були облаготворені солунськими братами, не могли розвинути ніякої національної літератури та запомагали ся як мога довгі столітя нужденними перекладами пренужденних (очивидно — византийських) творів! Хиба-ж у Славян дубровницьких (Рагуза), Чехів і Поляків був би можливий розцвіт їх літератури, були-б можливі Гус і Копернік, університети в Празі й Кракові, коли б сі Славяни були стали Кирило-Методіянами? Вони були-б лишили ся такими кнуточителними безазбучниками (анальфабетамі), як їх „брати“, відтятими, відокремленими від Європи, від культури й освіти, з холопським духовенством (*Verbauerung und knechtische Unterwürfigkeit der Geistlichkeit*), з безконечно оглупілим людом, бож саме в отсім (*immense Verdummung ganzer Völker*) не має славянська літургія рівного собі супірника на всім сьвіті. Що-йно Петро В., без міри заслуженійший від обох братів, зробив насильно кінець сьому оглуплюваню. Се оглуплеє сягає далеко і глибоко: московський купець хрестить ся набожно в цісарській бібліотеці в Петербурзі, поки отворить сьвяті книги, з містикою мішає ся почуте народне або сліпа ненависть до папства, і не вважаючи на 1500

книг і розвідок про солунських братів ми все ще помиляємося що до їх діяльності, не бачимо й найочивиднішого.

Оттакий вступ до омовлюваної розвідки проф. Брікнера; оттакий підклад цілої його розвідки; тож можна собі подумати, що буде далі. У вступі порушив і порішив проф. Бр. дуже сміло й дуже рішучо цілий ряд важних, основних питань.

Чи справді то оба брати сотворили те, що проф. Б. називає їх ділом (ein Werk für Slaven geschaffen)? Чи можливо, щоб двоє людей сотворило таке, однаково — хосенне чи шкідне — діло? А деж ті Славяни, що серед них оба брати працювали? а деж ті, що се діло приймили, що вели і розвивали його далі? Тай чи се діло лишило ся опісля справді таким і тільки таким, яким його хотіли мати оба брати? Тай чи було се діло справді лише концептом і... подвигом обох братів? Мільйони-ж його приймили, мільйони розвивали — і ті мільйони хіба не значать нічого? Олександр В. був може ще більший герой від обох сих братів, а преціж Гоголь таки не радив задля нього в суперечці — ломити крісел! І чи ті мільйони Славян пішли дійсно так на осліп за почином і волею свв. Кирила і Методія, а тільки один-одинокий Петро В., своєю власною силою, вирвав себе й Росію чи Славян насильно зпід їх чарівного впливу? Проф. Брікнер виступає против містики, але й його погляди заносять надто вже сильною і старою містикою, та й -- не новою політикою, а отсе справді злі дорадники в науці. Новочасна наука шукає все і всюди основи, ґрунту, обставин, перехресних впливів, розвою і звязи, і не радить прибільшувати значіння одиниць. Нині-ж оправдують не раз ще й тяжких злочинників, душоубів, тож для чого бути менше оглядними супротив обох солунських братів?

Прибільшив і представив дуже односторонно проф. Б. і значіне церковної „всеславянської“ мови, хоч і назвав її зараз потім — нічим, маною. Вже-ж у найстарших навіть пам'ятниках сеї мови знаходимо сильні нарічеві ріжницї, від чехізмів, польонізмів та моравізмів почавши, а властивої славянської письменної мови обох братів — ми таки й доси не знаємо! Хіба-ж мова наших руських літописцїв, мова Слова о полку Игореві, якась справді так дуже дивоглядна та кирило-методіяньська? Вона-ж прегарна, наша, руська письмена мова! Справді дивне диво! Хіба-ж брати винуваті, що на Руси були усобиці, що прийшли Монголи, що врешті... Петро В. не вродив ся скорше? Був за те скорше цар Іван Грізний, але-ж

сього оба брати таки не могли наперед знати. Таж преці там, де було найблизше поле діяльності братів і звідки вже їх ученики мусіли втікати перед Сьвятополком, пропав нараз трохи не всякий слід їх діяльності! та про те — рівночасно — мають вони поносити вину всього того, що діялось опісля в цілій Славянщині! Таки мабуть у всьому тому винуваті щось трохи й самі Славяни.

Заходить тут попросту *qui pro quo*: проф. Брікнерови не любий на прям, а він осуджує особи; йому нелюба східна й византийська культура, а він осуджує славянську літургію і письменство. А з того апріорного становища поясняє опісля й осуджує проф. Б. уже всі а всі подробиці діяльності братів.

Але робить він при тім і цілий ряд бючих в очи помилок: хіба-ж по прогнанню Сьвятополком слав. літургії розвинуло ся в Великій Моравії якесь спеціальне письменство?! Де-ж воно? Де-ж то те славянське письменство всіх тих Складів = Славян, що сягали колись до Ганноверу (Wendland) і Турингії, а всі, всі до одного приймали латинську літургію?! Ламанський певно що не потрібно назвав якийсь один учнюк одного князя — катастрофою, але-ж просто очам вірити не хоче ся читаючи, що хтось — супротив очевидних подій — сьміє латинській літургії приписувати такий то вже корисний вплив для слав. письменства! В мить по прогнанню слав. літургії та по введенню латинської прийшли Мадяри, а хоч Мадяри (як усі тодішні „народи півночі“) йшли під проводом „воєводів“ і вміли вже по славянськи (свѣдоцтво Араба Ібрагіма ібн Якуба, Грушевський, Іст. Укр.-Руси, I, 91, 473), то нині, не вважаючи на лат. літургію, не то що Угри по славянськи забули, але й з панонських Славян і сліду не стало!

Нужденні переклади пренуждених творів (*kläglichste Übersetzungen recht miserabler Schriften*)! Отже все письменство теологічне, проповідницьке, гагіографічне, історичне, законодавне, фільологічне, поетичне, оригінальне й перекладне, що переховало нам многі важні, мало а навіть зовсім незвісні твори, напр. Єфрема Сирина, важний коментар Іпполита до Даниїла, деякі апокріфи, напр. одні із узнаваних довгий час канонічними творів патрарха Еноха (а притім ми доси усі в славянських текстах переховані скарби заледво-заледво поверху пізнали! цілі бібліотеки заповнені нині отсими... „пренужденими“ текстами), Іларіон, Турівський, Кипріян, Могила, Смотрицький, Славинецький, — Охрида і Тирнова, Київ і Новгород, ціла поверх тисячолітна, така усильна і ріжно-

родна праця премногих поколінь, — усе се для вченого репрезентанта західно-європейської науки... так собі — одна нужда-пренужда, та й то лише „перекладана“! Ой, се справді одна з тих віковичних, огидних, безсоромних, варварських „містифікацій“, що для хвилих увиджень (коли не просто для неослоного розбою) безцеремонно і безпардонно заперечували й нищили всьо, що їм було немиле, дерли, палили, нищили, брехали й фальшували... Се ще велике питанє, хто знищив більше творів важних для людий та для науки — зуб часу чи містифікатори? Кілько то заховав лише простий припадок, а кілько скарбів чутя і мисли пішло на марно!

Славяни дубровницькі! Хорвати, Серби і взагалі полуднево-західні Славяни.. А де-ж то, як не власне у них держала ся найдовше і найміцнійше, і то найчистійша, первісна, глаголицька кирило-методіївська традиція? і доси держить ся, і все переслідуванє, всі — і найновійші — строгі заборони не в силі її викоринити! Хиба-ж се дивно, що там, де виявило ся таке міцне й глибоке славянське почутє, що як раз там розвила ся й новітня богата література? Чи Гундуліч був би застав ще те славянське почутє, ті людові пісні, що ними проймав ся, коли-б не отся тривка кирило-методіївська традиція?

Може би проф. Брікнер зволив подумати й пад тим, де то, у котрих Славян переховала ся власне ся людова поетична традиція, де вона переховує ся й розвиває ся все ще дальше й доси? а де вона перервала ся і майже без сліду пропала? і яке ся традиція мала значінє, нераз навіть коли була позичена (на пр. від Русинів, у творах червоноруської та української школи, Гошиньского, Залєского та й у самого Міцкевича), як раз для „блисучого“ розвою народних славянських літератур? А які заслуги положила коло сеї традиції латинська літургія? на пр. власне у тих так щиро Римови й латинській літургії „вірних“ Поляків! Діло Кирила й Методія, як усяке людське діло, мало певно й хиби, але воно сягнуло глибоко в широкі верстви народні. Коли-б не хиби сього діла, були-б може і Гундуліч і Міцкевич явили ся й скорше. Та коли-б не се діло, чи були-б вони взагалі явили ся? чи не були-б і вони пішли дорогою Кржицких, Яніцких, Сарбєвских?... визначних поетів, се правда, тільки-ж що поети сї писали по латинськи, не по польськи!...

Хиба-ж розвоєви чеської літератури пошкодило хоч на волос те, що Чехи ще й в XIV ст. так тужать за сею поганою, нуж-

денною, так тяжко їм доступною глаголицею? Баба Людмила, що „вѣда¹⁾ и (свого внука, сьв. Вячеслава, 928—935) наочити кѣнигамъ словѣньскымъ по слѣдоу поповоу“, була певно противною національному чеському письменству, а Гус був би явив ся хоч о два столітя скорше, коли-б не Кирило-Методиянці.. Сторонники лат. літургії вільно обліпити ся від стіп до голови шкаплірами й рожанцями, але оглупілому московському купцеві не вільно перехрестити ся, беручи до рук сьвяті славянські книги. Славянинови латинського обряду вільно уважати руську церков божницею антихриста, але оглупілому Кирило-Методиянцеві не вільно „ненавидіти“ панства.

Попри зовсім ненауковим прибільшуваню ваги одиниці та поодиноких подій історичних, попри наміченім *qui pro quo*, попри безоглядній підметовости осуду, визначають ся омовлені погляди проф. Б. ще й різкими анахронізмами, крайнім, вигідним перемішуванем історичних обставин і впливів, а то — й цілковитим їх поминенем і запізнаванем, тим небезпечнійшим, що читач чогось такого від нього ані не надіє ся. Для проф. Брікнера як би не істнувала ціла всесвітна історія розвою національного почуття й національних літератур і він без найменшої запинки або остереження переносить у давні часи — зовсім новітні, а дуже мізерні й дешеві погляди й упередження. Зі становища тих поглядів і упереджень, а не зі становища тодішніх поглядів, подій і обставин судить проф. Б. діяльність обох братів. Такі осуди замість супокійного, поважного шукання правди можна стрітати в науці все ще аж надто часто, хоч і як пригадують вони найтемнійші середні віки, віки безмірних пожертвовань, але й неменьше безмірної та безоглядної ворожнечі й ненависти. Такі осуди водили духа й руку всіх безоглядних, несвідомих і свідомих нищителів, мучителів та фальсифікаторів середніх віків. Таким осудам завдячують особливо Славяни, що історична традиція у них доси так часто і так до самої основи переривала ся, що на пр. і нашу руську початкову літотись і її вісти про початки держави, прийняте християнства жусимо в великій часті уважати препарованою комбінацією свідомих та несвідомих видумок, здогадів, пропущень та додатків,

¹⁾ В текстах церковно-славянських полишені для вигоди друку замість нових звуків (ж, љ) — звуки руські: оу, я, а зам. ѣ — ѡ.

сподіяною всякими книжниками та політиками. Таким осудам завдячуємо й те, що перед яких півтораєста літами треба було щойно відкрити обох апостолів Славян, та що й доси не легко нам вдумати ся в дійсне значінє їх діяльности, що й доси не в силі ми відрізнити реальних обставин, серед яких вона зродила ся і які розвивали її далше — від особистих поглядів та цілий, заслуги чи провини обох братів.

Свідчення історичні, а особливо свідчення мови вказують нам, що розбудження славянської свідомости треба шукати в дуже давніх часах. Культура славянська розвивала ся дуже вже давно під впливом культур старинних, напевно — грецької, а також иньших, хоч далеко нам іще до докладнішого відрізнєня всіх цих впливів від того, що можна вже назвати славянським, а чого не можна. Але вже вчасно стояли ми в дуже близьких зносинах і з Германами. Опісля приходять часи римського цїсарства та близьких взаємин полуднево-славянських племен, з окрема з Готами, а одних і других із Византією. Тоді появляє ся готський переклад Біблії, доконаний сином каппадокійських родичів, Вульфїлою, доконаний майже в вітчині пізнійшої славянської літургії, над Дунаєм, між р. 341 а 383, доконаний ним самим і його учениками (між ними Авксентієм, єпископом Силїстрії). Було то, що правда, на 500 літ перед Кирилом і Методієм, та все таки були то часи значно близьші до них, як їхні до наших. Вульфїла був прихильником Арія, а хоч при спорі Арія з його противниками не йшло певно о якісь самі чисто абстрактні догматичні ріжницї, але о супротивности суспільні і народні (на пр. Германи — Романи), о юрисдикцію і т. и., то знов же відносини церковні були все таки цілком ще відмінні й від теперішніх. Переклади св. письма і церковних богослужбних книг повставали тоді одні по других: грецький, сирійський, контийський, вірменський, грузинський, латинський... і нікому не приходило на думку спияти чи здержувати їх!

Дефініція, що мова церковна, мова богослужєня... (Kirchensprache — eine fremde oder ausgestorbene Sprache, deren sich die Kirche bedient; Wetzler u. Welte, Kirchenlexicon, нове вид., sub voce) має бути чужою або вимершою, вірним неприступною, ся дефініція дуже нова і дуже зглядна: коли, в чім, о скілько? Котрі то части богослужєня власне такі, що вірні не повинні їх розуміти? Ким і коли се установлено? Сї питання домагають ся засадничої, докладної відповіді, загальниками їх збути не можна. Цен-

тралізація церковна мусить мати границю там, де розпочинає ся занепад самої віри, мертвота замість живої віри. А що значить такий страшний занепад, така мертвота, се-ж найліпше можна пізнати і на самій церковній мові славянській, у московських „раскольників“, де місце живої віри займила як раз мертва незрозуміла буква (Kirchenlexicon, XI, 776). Та й ще одно питання повинен би проф. Б. поставити зовсім ясно і не — загально: о що йде йому властиво, чи о віру і о вірність Римови самі про себе, без огляду на церковну мову, чи — о латинську чи славянську церковну мову без огляду на Рим і віру? Помішати всі ці питання й відповісти на них загально — може бути дуже вигідно, але не буде ані науково, ані коректно. Та й ще одно питання: чи против славянської літургії а за латинською виступають справді одні лише „вірні сини Риму“ і лише — в інтересі Риму, чи може й такі люди, що мають свої, зовсім окремі від римських цілі й інтереси? на пр. німецькі протестанти, зрештою рішучі прогивники Риму!

Ще одно. Коли має вже бути одна, одинька для всіх церковна мова, то яка, котра саме? Хто і коли установив, що се має бути мова латинська? Церковні переданя промовляють коли вже не за самою мовою Христа (арамейською), то хіба — і то рішучо й виключно — за грецькою: се була справді загально принята богослужебна мова перших християн! Мова грецька була мовою богослужебною і взагалі мовою церковною через перші два століття в Італії, в самім Римі! Котрий то собор вселенський, або хоч би провінційальний, і на якій основі дозволив Римови виломити ся з під сього старого переданя, котрий то установив виключний привилей мови латинської? Де дотичні папські декреги? Мова латинська взяла на заході перевагу силою зверхніх обставин, а не задля яких внутрішніх привилеїв, і сама апостольська столиця такими привилеями ніколи не вязала ся! Навпаки. Та й ся латинська церковна мова появляє ся вперед у північній Африці, не в Італії навіть (Hagnack, Die Mission u. Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 494 - 5). З того то часу полишили ся доси в латинській церковній мові такі слова і звороти, як ecclesia, kyrie eleyson, сам титул сьв. Отця — „папа“, angelus, apostolus euangelium, biblia, anathema, anaphora, antiphona, syllabus, halleluia, й н. А столиця апостольська, хоч улягла переможній силі обставин, дбала про грецьку мову і дуже нерадо нарушувала її права: Василіянкам в Італії дозволив що-йно

папа Александер VI. (1492—1503) — і то не всім — на відправу богослуження латинського замість грецького (Kirchl., II, 6). Кирд. Гергеуретер кладе в велику заслугу сучасникови Кирила й Методія, бібліотекарєви апостольської столиці Анастасієви, що не забував про грецьке письменство (war es ein Verdienst, in einem der Barbarei zueilenden Zeitalter, noch einigermaßen den Abendländern die kirchliche Literatur der Griechen zugänglich zu machen und zur Beobachtung derselben anzuregen; KLexicon, I, 792).

І в Палестині також мовою богослужебною була первісно мова грецька. Але була такою також лише силою обставин, без окремого привілею. Тож уживала ся й арамейська (в Єрусалимі і Скітополи напевно). Грецьке письмо сьв. і грецьке богослуженє, коли не було готового перекладу, викладано присутним устно по арамейськи (сирійськи). Коло єпископа, що правив по грецьки, стояв прєсвитер, що перекладав відправу на сирійське, „щоб усі розуміли“. Ба, для присутних латинників, „щоб не смутили ся“, викладано відправу і по латині! (Hagnack, 426—7).

Що-ж до письма сьв., то в перших віках християнства не тільки ніхто не здержував від читаня його, отже й від перекладаня, але навпаки: таке читанє горячо поручувано. Сьв. Іван Золотоустий обурює ся на тих, що твердять, буцім то письмо сьв. мають читати лише монахи та сьвященники. Бодай Новий завіт повинні читати всі, навіть жінки, а Дух сьв. pomoже їм розуміти. Сьв. Єронім заохочує також жінок читати й учити ся сьв. письма. Засадничо на сїм самім становищі стоїть апостольська столиця й за часів Кирила й Методія. Папа Іван VIII, один із тих, що апробували славянський переклад сьв. письма, велить тільки „для почеси“ (але маб. уже і для зазначеня юрисдикції Риму!) перед євангелиєм славянським прочитати й латинське. Зміну в таких поглядах викликали що йно з одного боку змаганя централізаційні в церкві, з другого-ж небезпека, щоб письма сьв. не читали люди темні або злої віри (папа Григорій VII, 1073—1085, каже: *ex hoc nempe liquet, non immerito sacram scripturam omnipotenti Deo placuisse quibusdam locis esse occultam*, див. *Hauck, Realencyclopaedie f. protest. Theologie und Kirche*, II, 701). В деяких краях дійшло опісля до заборон подавати в народній мові хоч би тільки довші уступи з сьв. письма. Коли-б справді ішло тільки о причини річеві, прями і явні, а не побічні та тайні, то такі причини очевидно заслуговували би на повну увагу: у всякій справі

потрібна індивідуалізація, ніхто не дасть до рук кількалітній дитині не то сьв. письма, але й ціякої книжки без догляду. Але ж знов бояти ся вовка, то хиба не йти вовсім до ліса, а то можна-б так доброю справою дійти і до заборони катехізму і молитов. Небезпека все і у всім буде і мусить бути, без небезпеки нема заслуги і була-б зайва Христова молитва.

Що-ж до богослуженя з окрема, то-ж воно в великій мірі основувало ся й основує ся доси як раз на читаню сьв. письма, та довгі часи минули, поки воно сяк-так усталило ся (Hauck, v. Gottesdienst). Навіть у головній частині сього богослуженя, у властивій літургії були і в доси значні різниці. Богослуженя у всяких відмінах повставали й розвивали ся, поки не зложили ся в кілька постійних, окремих типів, із яких головніші: палестинський, малоазійсько-каппадокійський, сирийсько-антіохенський, єгипетсько-александрійський, византийський, славянський та вірменський — на сході; африкансько-картагінський, галліканський, іспанський або мозарабський, римський та медіолансько-амвросіанський на заході; з того, як бачимо, в одній Італії складали ся і зложили ся деякі окремі літургії, а при тім — отся друга, амвросіанська (сьв. Амвросій був майже сучасником і одним із головних противників Арія і чейже не ворогом Риму), держить ся в Медіолані ще й доси! Не знати лише, чи пошкодила ся різниця літургій в чім будь розвоєви італійського національного письменства? Цікава для нас також і друга західна, іспанська або мозарабська літургія. Се була попросту стара літургія готська, що свого часу сягала від Криму по Гібральтар, від Британії по Картагину (Вандали). Що-йно папа Григорій VII (1073—1085) усунув сю літургію і зневолив іспанських християн приймати латинсько-римську.

Отся мозарабська служба божа (*mustacriba* = не-Араби, чужі між Арабами, з чого хибною етимологією пішло: *Mixtarabi*, себ-то мішанці Арабів з християнами, а дальше навіть: *liturgia mixta*) для нас і взагалі для розвою літургій в Європі надзвичайно важна і цікава, та на жаль не вповні ще розсліджена. Звідки вона взяла ся в Іспанії і в якій мові була первісно списана? Весь склад її без сумніву східний, при чім одні виводять її від первісних християн Іспанії, що приймали християнство просто зі сходу, иньші-ж від Готів, на що вказує її назва „готська“, *gothica* (*Missale mixtum, gothicum, mozarabicum*). Готи (західні)

принесли-б її очевидно зі сходу, з Царгороду, чи з Малої Азії. І справді західні Готи, що 419 р. оснували свою державу в полудневій Галлії і в Іспанії (711 р. підбили її Араби) держалися сильно й аріяństwa й сеї мозарабської літургії, останньої й тоді, коли закинули аріяństwo. Очевидно, що назва „мозарабська“ могла появи́ти ся що-йно по 711 р., по арабським підбою, та мабу́ть аж тоді, коли ся літургія прибрала вже одяг латинський. На се, що ся літургія була звісна і в Галлії, ба, що має може враз з галлійською спільний початок, вказував би рукопись отунський — *Missale gothicum* (Autun, Augustodunum, хибно уважане за одно з Бібракте; в Отуні була за римських часів славна реторська школа, тепер там є дуже цінні бібліотеки й музеї). Сей „готський“ служебник походить з VII—VIII ст., його служба має вже римські додатки. Дуже се дивно, що наколи в Італії, північній і полудневій, заховали ся останки готського перекладу Біблії, навіть з замітними перерібками, то натомісь не заховав ся окреми́й готський чи аріяньський служебник, хоч аріяństwo держало ся в Італії за Готів (східних) та за Лянґобардів довго і сильно, а як з одного боку Рим (завдяки частим а неоднаковим поділам римської держави взагалі, а іллірської провінції з осібно) упоминав ся у Візантії о Солунь, так знов північно-італійські єпископи держали ся часом більше Візантії, як Риму (Нагпак, 504). Дивно й те, що в Галлії та в Іспанії заховали ся, що правда — златинщені готські служебники й готська служба (до нині!), а не заховали ся ніякі останки готського перекладу Біблії. Вулфіла, перекладник готської Біблії, був чоловік високоосвічений і вчений (Kirch.-Lex. XII, 190), поважаний цісарем Константієм II і Валенсом, учасник вселенського собору; годі подумати, щоб він не постарав ся був і о служебник. А Вулфіла був єпископом (в теп. Силістрії) власне тих Готів — західних, що опісля перебрали ся до Італії та до Галлії й Іспанії. До розв'язки непорішених питавь про готську літургію може причинить ся згодом докладні́ший розбір так самих готських, як і деяких осібних італійських літургій. Іспанські Готи приймають католицизм головно за пани Григорія I. В. (590—604), того, що й сам був автором одної літургії („преждеосвящених дарів“); може тоді наступило повільне златинщене готської літургії в Іспанії, хоч і не усунене, бо воно або було неможливе, або не домагали ся його інтереси церкви.

Що-йно за Григорія VII прийшов кінець, тай то не зовсім, сій готській літургії в Іспанії: 1088 р. наказав синод усунути її! Та що-ж — привязанє до неї було так дивно-сильне, що тодішнім звичаєм ухвалено порішити суперечку прихильників і противників мозарабської літургії двобоєм і огневою пробою (*die Entscheidung erst von einem Zweikampfe, dann von einer Feuerprobe abhängig zu machen, Kirch.-Lex. VIII, 34*). І двобій і огнева проба випали — на користь мозарабської літургії! Тож король Альфонс VI порішив, що обі літургії, римська й мозарабська, мають в його державі полишити ся. Тут уже хіба сам проф. Бр. признає,¹ що причиною сього рішеня не була ні византийська, ні кирило-методиянська злоба. Хоч властиво, коли перед тим в Моравії (885) після права „славянського“, на бажанє кн. Святиполка порішено присягою догму про сьв. Духа (про се ще буде далі мова), то тут таки повинна-б була полишити ся в уживаню одна-одинок мазарабська літургія!

Опісля заопікував ся дуже ревню сею літургією в Іспанії знаменитий іспанський патріот, архієп. Толєда, кардинал Хіменес (*Ximenes, 1436—1517*). Він не тільки велів знов відправляти її там, де вона здавна правила ся, але й постарав ся о старанне її виданє друком і вона держить ся й доси (*K. Lex. l. c. ; Hauck, R. Encycl. XII, 700*).

Взагалі треба-б і тут здати собі докладно справу, о що властиво ходить: чи о літургію згідну з римською, хоч би не-латинську (а такою була власне, як зі всього виходить — як раз літургія кирило-методиянська), чи о літургію латинську, хоч би й незгідну з римською, чи може лише о те, щоб були собі на сьвітї божім літургії всякі, тільки щоб славянської не було?! хоч би навіть її мова відповідала теперішній дефініції мови церковної, була нарічем „чужим“ і „вимершим“?!

Церков у сій справі поступала й поступає й доси дуже обережно, зовсім не так, як би виходило з слів проф. Б. Так напр. навіть там, де прийнято літургію латинську римську, допускає в ній церков лише місцеву вимову латини, в Італії — італіянську, в Франції — французьку, в Англії — англійську і т. д., так, що сьвященникови, який не знає місцевої прононціяції латинської мови, не вільно відправляти співаної служби божої. Се преці установка дуже цікава, а пощо вона? щоб не-свійська вимова не разила й не гіршила тих вірних, що хоч трохи розу-

міють мову латинську з її місцевим забарвленем. Се вже сам собою вилом у позірній одностайности. Щось подібного бачимо зрештою й у Славян: Серби, Хорвати, Болгари, Русини, Москалі вимовляють слова церковної мови по своєму, вже зовсім поминувши всякі різниці правописи й тексту.

Що на цілім сході римська католицька церков заховує старинні місцеві богослужбні мови й літургії, се-ж відоме загально, заховує навіть там, де часом місцеві обставини самі пруть до зміни, напр. у Вірмен (літургія сьв. Ісаака). Зі східних літургій відома ще — халдейська, приписувана одному з 70-тьох, помічникови сьв. ап. Томи, сьв. Морісови. Літургію сирийську управивив сьв. Яков едеський (к. 700 р.); грузинська походить із VI-ого століття. Р. 1615 згодив ся був Рим навіть на хінську відправу літургії (К. Lex. III, 153). На заході майже в кождім краю держали ся довго деякі відміни: Домініканці заховують деякі відміни в своїй літургії й доси (К. Lex. III, 1938). В патріархаті градсько-венецькім держала ся осібна літургія до р. 1456, Угри мали свою окрему (може потрохи й кирило-методиянську) літургію до р. 1630 (К. Lex. XII, 663; I, 1866). Папа Пій V дозволив був (1567), з огляду на протестантів, на літургію німецьку (К. Lex. VII, 1547). Звісні ще відміни — іриська, англо-саксонська, неапольська (Науск, XII, 712), не числячи багатьох еретицьких або приписуваних поодиноким сьвятим (напр. сьв. Климови, папі римському, якого тіло власне віднайшли апостоли Славян, К. Lex. III, 453; сьв. Петрови, Маркови і т. и.). В церкві грецькій держать ся офіційально побіч літургії приписуваної сьв. Василю В. (маб. кападокійської) літургія сьв. Івана Золотоустого, а по части також літургія сьв. Григорія папи римського, всі три в найліпшій згоді. Се по просту справа обряду, а по части організації та юрисдикції церковної. Літургії повставали, змінiali ся і зникали головно силою природного розвою обставин, і не були то часи найгірші для християнства, коли ті всі літургії одна по другій, на давній спільній основі, але кожда з своєю питомою, місцевою мовою, творили ся.

Що-ж до юрисдикції церковної, о скільки вона впливала й може впливати на уживане й розширене якоїсь богослужбної мови й літургії, то треба сказати те саме, що й про організацію церкви взагалі: вона складала ся й розвивала ся дуже згодом, дуже поволи, і багато в ній і доси не вповні зложило ся, полишило ся

неясне й непевно, і домагає ся виясненя й порішення, зовсім не так, як би се а ргіогі виходило зі слів проф. Б. Організація й юрисдикція церковна розвивала ся з одного боку на старій, первісній християнській — апостольській — основі, з другого-ж боку в границях і рамах римської імперії. Очевидно що коли сеї імперії не стало, ба, коли християнство сягнуло далеко поза її межі і розширило ся по всій землі, поминувши вже схизми і т. й., то ся стара організація захитала ся й хитаєть ся доси. Се найліпше ілюструють дотеперішні й давні назви дотичні сеї організації, що або зовсім утратили своє значіне й примінене, або прибрали зовсім нове, чисто церковне, замісь давного світського. „Епархія“ означала первісно політичну провінцію римської імперії, а була знов частиною більшої цілости — „дієцезії“ (діюїкесії); тепер оба сі слова стали ся синонімами. В кожній хоч трохи більшій місцевості, де була християнська громада, був спершу побіч пресвітерів — єпископ, нераз уже тоді, коли в сій громаді було хоч кільканацять управнених до вибору членів. Були ще й єпископи земельні (хорепіскопой, *episcopi ruris*), бо раз, що юрисдикція міських єпископів не сягала поза місто, а знов же деякі землі були надто віддалені від міста. Одних фенікійських єпископів — міських — було на соборі нікейськїм (325) — 11, а може й 12 (Harnack, 429, 335; Hauck, V, 402), палестинських 19 чи 20 (Tugner, *Eccl. occid. Monum.*, Fasc. I p. 1, 42—48).

Розумієть ся, що значіне міських єпископів було більше від сільських, земельних. Були між ними вже перед загальним прийнятем християнства за Константина В., напр. у другій половині III в. в Антіохії, й такі, що завідували великими церковними маєтками, були попри єпископство високими цісарськими достойниками, оточували себе пишною дружиною, мали справді дуже велику власть над вірними (Harnack, 433—5). Натомісь юрисдикцію сільських єпископів укорочувано щораз більше, поки їх не полишено вкінці на вимертє, не допускаючи вибирания нових, але піддаючи землі юрисдикції міських єпископів, так, що за Константина і його наступників єпископи епархіяльні, осілі в головних містах епархій, поробили ся митрополитами для єпископій иньших міст сеї-ж епархії, а єпископи дієцезальні ставали ексархами й патріярхами. Оба послідні титули уживають ся й доси, розумієть ся, вже з приміненем до нових політичних обставин. Так напр. сербська православна церков має тепер (на місце давного одного,

а хвилево й двох — патріархів) одного патріярха в Австрії (в Карлівцях над Дунаєм, у сремській комітаті, для Угорщини й Хорватії), одного митрополита на Буковині для Буковини й дальматинських Сербів (2 єпископи), другого митрополита в королівстві сербським (4 єпископи), третього митрополита з одним єпископом у Чорногорі. І патріярх і всі митрополити — є самостійні і не стоять з собою в ніякій організаційній звязи, натомість єпископи Боснії й Герцоговини належать враз з Сербами в Туреччині під царгородського патріярха, тай те змінить ся зараз тоді, коли окупація стане анексією. Болгарська церков мала давнійше дві патріярші столиці, в Охридї (на заході, на граници Альбанії, в X ст.) та в Трнові (в XII ст.), обі сполучені опісля (1767 і 1570) з царгородським патріярхатом. Із під сього патріярхату, а радше з під греко-фанаріотських єпископів і їх грецького богослуженя (на царгородським передмістю Фанарі була оселя царгор. грецького патріярха й можних грецьких родия, нелюблених задля захланности й інтриг навіть самими Греками) увільнив Болгар ферман султанський 1872 р. і поставив їх під осібною царгородського ексарха, з синодом із 4 митрополитів (у князівстві болгарським є тепер 11 єпископів болгарських православних, 5 грецьких — бо перков царгородська уважає Болгар схизматиками, і 2 римсько-католицькі; крім того є болгарські єпископи в Туреччині). Титул ексархів (начальників) прибирали часом також архимандрити (мандра те саме що claustrum, монастир). Титул патріярхів звисний уже з старого завіта, а був прикладаний також до зверхників жидівського синадріону (жидівський патріярхат існував у Тиверіяді до р. 415, в Вавилоні до 1038 р.). Спершу прикладано сей титул яко почесний й до визначнійших, а може й до всіх єпископів; від V в. почавши вже лиш до митрополитів, а недовго потім бачимо цілий тодішній обсяг християнського світа розділений між 5 окремих патріярхатів (Александрія, Антіохія, Рим, троха пізнійше Брусалим і Византия-Царгород). Та опісля й ся організація захитала ся — повставали, а навіть повстають щораз нові патріярхати.

Зі змінами в організації змінiali ся й граници юрисдикції церковної, а що по при те вмiшувала ся все на ново і власть світська, не раз навіть не-християнська й не-католицька, як і з огляду на се, що церков усякі оправдані політичні й національні домаганя старала ся, а часом і мусіла узгляднити, тож нині віднайти й усталити сі старі граници дуже тяжко. Найліпші приміри сеї

трудности подають власне сі пограничні землі византийського й римського патріархату, що на них розвивала ся або до них сягнула діяльність свв. Кирила й Methodia, отже давня римська Паннонія, Іллірія і инь. Коли-ж зважити, що патріархат царгородський під'унав поневільно, силою політичних обставин, що для нього (як і для александрійського, єрусалимського й антиохійського) ні в Азії ні в Африці земель не прибувало, але пропадали й колишні, а натомість Римови відкрив ся згодом — знов силою політичних обставин — весь захід, нові землі, то трудність покаже ся ще більшою.

До зверхніх трудностей прилучали ся і внутрішні стремління автономічні, як се ми вже по часті бачили при обговореню церковної мови й літургій. Появляли ся деякі різниці в цілім передаю церковної організації, в відношеню єпископів до митрополитів, монастирів, ба — поодиноких приходів до єпископів (міста німецькі Вайсенбург в Альзациї та Ельванген у Віртембергії стали у княженими пробоствами, *gefürstete Propsteien*; в В. був від 1546 р. такм пробощем кождочасний єпископ спірський; сі пробоства дотрєвали 1803 р.). В Німеччині видно з одного боку звязки давньої організації (на пр. єпископ у Спірі над Реном, римське — *Noviomagus Nemetum*, згадує ся вже 348 р., а потім що-йно 610), з другого-ж боку що-йно свв. Боніфатій (680—755) та Кароль В. (768—814) і його наступники перевели систематично нову церковну організацію Німеччини.

Проф. Б. виходить у своїх выводах найспокійнійше в світі з хибного założеня, що Рим за часів Кирила й Methodia був уже таким, яким він — усе і все ще *im Werden begriffen!* — і доси не є. Отся організація римської церкви, яку бачимо нині, була за часів Кирила й Methodia ледви в завязку, ледви рєвпочата, а одним із таких завязків була як раз і сама діяльність обох славянських апостолів, котра — сяк чи так ми будемо на них дивити ся — подала без найменьшого сумніву імпульс і основу до цілої півнійшої організаційної діяльності Риму між Славянами. З одного боку Зальцбург, а трохи півнійше Магдебург, з другого — Велика Моравія. З одного боку організація церковна, що вела за собою політичну й національну залежність (тож руками й ногами відпекували ся від неї також німецькі Саси), з другого — організація політично свободної славянської церкви, котра мимо всіх перепон огорнула надзвичайно скоро безмежні простори. Вже між Зальц-

бургом і Магдебургом являєть ся деяка ріжниця: в Зальцбурзі повстає по просту єпископство баварське (696; від 798-ого архієпископство; архієпископи мають титул „примасів Німеччини“; від 788 р. належала Баварія вже до франконської держави), хоч воно й старає ся опісля сягнути в землі славянські; в Магдебурзі повстає 300 літ потім (980) спеціальне архієпископство для — „Славян“ (für neubekehrte Slaven, K. Lex. I, 221); ці архієпископи прикладали собі титул примасів Германії і... воювали завзято з Славянами. Ціс. Оттон I, 936—973, поручив був єпископам трохи не всю управу держави, відновлюючи оттак по части давні традиції ціс. Теодосія (379—395), що зробив був єпископів немов би зверхними наставниками всіх урядів. Та не вважаючи на се „славянське“ архієпископство в Магдебурзі, повстає зараз потім окреме чеське архієпископство в Празі (973), а недовго опісля й польське в Гнєзні (1000; до Гнєзна відходять від Магдебурга єпископства в Любуші, Lebus над Одрою, і в Познані). Підчас коли сьв. Методій, на основі ще давньої церковної традиції, стає єпископом „паннонським“, наступником „одного з 70-и“ апостольських учеників, сьв. Андроніка, хоч сам і не перебуває вже в Сирмії (Срем, Sirmium над Савою, не дуже далеко від Білгороду; якийсь час столиця Паннонії, а навіть в IV ст. столиця цісарська та головна квартира антинікейців та строгих аріян, збурена Готами 460-ого р.; по пияшій версії оснував се єпископство апостол Павло; що до Андроніка див. Франко, Апокрифи й легенди з українських рукописів, т. III, стр. LIV і 172), то зараз опісля, по Методію, творить ся вже нова традиція, повстають окремі єпископства для нових народів і держав. Яко єпископ „паннонський“ стоїть сьв. Методій як би на порозі сего нового часу й розпочинає його на правду між Славянами.

З того погляду має сьв. Методій для Славян в части те саме, а в части й инше й більше значінє, що для Німеччини сьв. Боніфатій. Як колись на землі паннонській, так були-ж певно якісь давні єпископства й на землях німецьких... Та 718 р. висилає папа Григорій II, піддавши ся вперве під опіку Франків, Боніфатія-Вінфріда, ученого, з значного роду, англосаського монаха до Німеччини як свого відпоручника й організатора. Та місія й юрисдикція Риму трафила на сильний опір між Сасами, Франками й Турингами. В 722 р. висьвячує той сам папа Боніфатія на єпископа і висилає його вдруге до Франків, з письмами поручаючими

до всіх князів і єпископів. В р. 732 іменує папа Григорій III Боніфатія архієпископом і примасом цілої Німеччини (тепер таким титуляр. примасом є архієп. зальцбурський), з повноваженням — творити нові єпископства, а згодом іменує його той же папа й апостольським легатом для Німеччини. Єпископської столиці, якої для себе Боніфатий бажав (Кольонії, архієпископство оснував там що-йно Кароль В). Пипін Малий, батько Кароля В., йому не дає, але призначає замість сего Моґунцію. Надто оснує Б. кілька єпископств і монастирів, удержує сяку-таку влагу в світській власті, а діяльність його діткнула вже й границь Паннонії: він переносить єпископську столицю з Льорх (Laugasum у давнім Nogisum, на правім березі Дунаю, при устю Анізи), де вона була вже в половині III ст., на захід до баварської Пассави (при устю Інну до Дунаю).

Як нерівномірно про те розвивала ся церковна організація Німеччини, видно хоч би з нового титулу „примасів“, щось ніби — давніх патріархів (примас Сербії вістає опісля й патріархом, хоч се само собою про автономію церкви ще не рішало о стільки, що бували й автокефальні митрополити, єпископи, а навіть монастирі і пробства, а на сході — ставропігії), що їх — таких примасів — пробує апостольська столиця поставити над цілою Німеччиною. Сей новий титул прибирають у Німеччині по Боніфатію то „славянські“ єпископи в Маґдебурзі над Лабою, то знов архієпископи в Зальцбурзі над Солицею. В XI ст. появляє ся навіть неосущений проєкт північно-германського патріархату в Гамбурзі, що мав би був обіймати й Скандинавію й Ісландію й Гренляндію, та й північно-східних Славян (думав про нього аєп. гамбурський та бременський Адальберт, 1053—1072). Можна сміло сказати, що відступивши раз поневолі від своєї природної основи — живого слова — полишила ся церковна організація помимо всіх проб Византії й Риму, Константина, Теодосія, Юстиніяна, Каролінгів, і н. — фрагментом, поминаючи вже сей новий превеликий вилом, який у сій організації зробила як раз на заході реформація.

Юрисдикція Риму на заході зростала дуже поважи, а Рим ішов притім у своїх змаганнях дуже часто рука в руку з Византією, на пр. супротив Аріяна. І Рим і Византія занадте відчували вагу спільних інтересів церкви, відчують і доси. Ще в XIII і в XV ст. (1274, 1439), отже давно по смерті солунських братів, бачимо дуже поважні й рішучі проби зближення (унія

ліонська і унія фльорентійська), а така якась безоглядна, завзята, нічим ніби-то неперееднана супротивність Риму й Византії, яка виходила-б із виводів проф. Б., існувала властиво таки все лише в головах коротковорих політиків та темних, тупих агітаторів. Згода чи незгода Риму з Византією мала все підклад реальний і ідейний, і сей підклад був далеко важнійший, ніж вла чи добра воля поодиноких людей. Зрештою патріархат византійський зовсім не був чимсь відвічним, чимось із перших часів християнських, він був молодший від інших патріархатів, був уже також витвором новим, і дуже добре про се памятав і не раз користувався й собі підмогою Риму!

Рим же мав рішучо за багато роботи у себе, на заході, щоб легкодушно шукати боротьби на сході. Були то часи, коли польські, *sit venia verbo* — патріоти¹⁾ не думали ще плювати на католицьких славянських Святих та лякати поночі дикими, безстыдними криками руські монахині та нелітні руські дівчата, часи, коли юрисдикція Риму знаходила великий опір як у старих традиціях церковних, так і в відносинах політичних не то на цілім заході, але і в самій Італії. Тоді ще держався з одного боку в Італії, дуже довго по упадку західно-римської імперії (476), політичний вплив Византії, з другого-ж боку захитали були юрисдикцією Риму в самій Італії дуже сильно аріянські Готи й Лангобарди.

Латинський Рим, старинний Рим, Рим — володарь вселенної, се одна з великих загадок світа, одна з великих всесвітніх архімістифікацій, тих допустів божих, як би умисно на доказ, якими люди не повинні бути. Наколи всюди зрештою брало, аж надто часом, жите верх над мертвою формою, старинний Рим був мертвою, непорушною формою сам по собі, в своїм завязку, в своїй основі, був — безоглядною й бездушною, всепроглочуючою схемою. Рим був як би сочивкою, в котрій силою історичних обставин, незаметно й ненадійно для старого світа зібрала ся вся людська сліпа жадоба володіння, володіння для — володіння, власти для — власти самої по собі. Оснований безрідними, очейдушними, грецькими, італійськими й Бог-вість якими харцивами-наємниками, ма-

¹⁾ Проф. Б. назвав у „*Slow-i Polsk-im*“ руських демонстрантів против звісного о. Фялка — уличниками.

буть чи не з тих самих Кумів (Cumae, коло Неаполю), що основана 732 р. перед Хр. кумейськими морськими опришками сицилійська Мессана (опісля в сій же Мессані осіли, 289 р., нові, т. зв. мамертинські харцизи й оснували на час нову розбійничу „державу“, Räuberstaat) — знав Рим завсїгди лиш одно право розбою, безоглядної, дикої сили, що була собі цілюю і змістом, брав без нагадуваня що попало — скот, жінок („Сабінки“), богів, скарби штуки грецької, мову („латинську“), письменство..., брав пригорщами дикуна, навіть без якогось чи глибокого чи й поверхового вподобаня, але брав розуміючи, що й се... до панованя на сьвітї потрібне. Брав і — сам все офірував свою хитру спілку подібним до себе харцизам (amicī, socii...), спілку або — невмолиму ворожнечу. Сліпу, неузнаючи нічого й нікого, а найменше — свого власного людського почутя, пажерливість свою назвав — *salus rei publicae*, і брав... Зріс незаметно, на доказ, як великою силою є навіть незначна в завязку, дрібна, але вповні сьвідома себе організація, а як пагубною є її недостача хоч би при найвисшій культурі. Але зріс Рим і на доказ, що сліпа дика сила нічого власного поставити не в силі, що сліпою й дикою позістане. І диво дивне — сей Рим знайшов найліпше зрозуміне де? на злитій кровю землі славянській, і то знайшов не лише зрозуміне, але й свого найнебезпечнішого суперника. Суперник сей скинув поперед усього сам із себе всі римські пута, а опісля вже зовсім відкрито, не прислонючись навіть тільки, кілько се здавало ся потрібним Римови, проголосив сьвітови свою синтезу, свій зміст внутрішній, а іменно, що на сьвітї є лише — *Stoff und Kraft*, чогось третього, на пр. — *Recht*, рівного для всіх, не треба, бо *Kraft, Macht, Gewalt — geht vor Recht*, і т. и., і т. и., проголосив се з того самого Берліна, з котрого нині, в обороні — „католицької“ догми! — посипались громи й на Кирила й Методія. Що більше: супірник готов старому Римови офірувати благородну спілку, та — старий Рим таки якось вагаєть ся, мабуть таки не хоче подавати свого поневільного дїєвого значія на фірму новітніх розбоїв.

Повставши отак без родового, народнього початку, на міжнародній, случайній, хвилевій основі, причіпившись лише зверхню до свого місця й до ніби-своєї мови, не мав Рим ніколи й свого питомого народнього змісту. Романські народи взагалі, італійські з'окрема — се були й є на р о д и, Рим звав себе лише — *populus*,

бо бачив, що щось такого водить ся на світі, але народом ен був, мови Риму світ не знає, знає лише латинську. Про справи Риму не рішав народ, але сенат — рада тих, що Рим оснували, а хоч писалось офіційально — S. P. Q. R. (senatus populus Romanus), то сей „populus“ не — народ (gens, nation) а — гуля, товпа, люд, coetus hominum utilitatis communiione sociatus, у першій місці стояла все таки спілка — сенат, старшини, ватажки. Що-йно через змішане „Римлян“ з дійсними народами повстали т. зв. народи романські, романські мови й літератури, романське жите й культура. Старинний Рим власного жита не мав, був лише бездушною живловою силою, тож його культура й письменство були загарбанені чужого добра, змісту й форми — римські палати так само, як римські т. зв. інституції й звичаї, зміст і форма римських письменних творів — помимо всего, пераз справді великого зусилля. Тож не диво, що Рим, хоч і постарав ся о свою „власну“ латинську письменну мову (бо бачив подібне у иньших), прибирав часто й на зверх вигляд чужий, то грецький, то східний (давнійше може й етрусський). Тож не диво, що в Римі ще й у III ст. уживала ся грецька мова в християнськїм богослуженю, що врешті ціс. Константин в старого, ще й досить поганського Риму переніс ся до Риму нового, східного, до грецької Византії. Рим має певно й своє значінє в розвою всесвітної культури, своєю організаційною схемою, тим, що був може пераз і потрібною гальмою в розвою культури, провіркою її етичної сили, але зрештою є він лише одним із многих, і то більше страдальних, пасивних осередків сеї культури, навіть в самій Італії. Пишна теперішня культура заходу мала многі иньші, важні осередки на заході, пераз на далекних українях Риму, там де осіли зовсім нові не-римські й не-італійські народи, хоч би на пр. і в північній Італії, в Фльоренції та в Кордові, Картагінї, Британії..., і культура ся є добутком праці міжнародної, заходу й сходу, всіх людей... А кілько то разів була отся без духа й змісту, але як раз для того така могуча організаційна схема Риму страшним знярядом в руках дикої, засліпленої сили й злости!...

Коли вже перед поділом цісарства римського на західне й східне заволоділа була Римом грецька культура, грецька мова, то по сім розділі, особливо при самостійнім розвою подальших римських україн, починає Рим виправді потрохи, дуже поволи, переображувати ся та визволяти ся з під переможного грецького вилу,

та про те мусить таки дуже ще довгі часи улягати культурній і політичній перевазі Византії. Він перестає бути навіть столицею Італії, західно-римські цісарі резидують у Медіолянні та Равенні (403). Коли-ж врешті по мандрівці західних Готів через Італію на захід (410—418), через повстанє держави Одоакра в Італії (476) та держави Франків (486) фікція західно-римської держави з остатком паде, коли в північній Італії повстає ариянська держава Готів східних та розширяє ся дуже скоро на цілу Італію, острови, Далматію й краї альпейські, Провансію — аж по границі Готів іспанських (493), то інтереси політичні Риму й Византії стають попросту тотожні. Жертвою їх паде напр. папа св. Івач I (523—526), в'язнений королем схід. Готів в Італії Теодорихом. Подібних прикладів можна-б привести дуже багато, хоч би з часу, коли східні Готи мусіли в Італії зробити місце теж ариянським Лянгобардам, напр. папа Григорій I. В. (590—604), що щиро потрудив ся над згодою Риму з Византією. Лучають ся й політичні непорозуміння (де, коли й між ким їх не було?), особливо з часу, коли Рим міг уже оперти ся о Франків, але треба признати, що вони дотичили все ріжниць річевих. За то в важних справах догматичних була не то до часів Кирила й Методія, але до часів Керулярія (1054) — майже цілковита згода, тим важнійша, що церков християнську ворушили за весь сей час власне надзвичайно часті й важкі догматичні спори! Тай і ся незгода, що настала по 1054 р., має все і все таки далеко більше підкладу політичного, чим догматичного. Спору про сьв. Духа, його історії й змісту, проф. В. ані трошки не розуміє, не догадує ся навіть його значіння (а міг би йому се легко пояснити кождий клирик), инакше — поминувши некоректність такого змішування догми з літературою та політикою — не говорив би про сей спір так сьміло і з таким шумом. А приблизувати значінє спорів юрисдикційних і дрібних ріжниць обрядових, та покликати ся при тім на записаний у Нестора дотеп темного невіжі про Петра Гугнивого, що забрав Рим по 7-ім соборі (маб. насьмішка з римських наступників сьв. Петра по схизмі) може лише такий же темний невіжа, котрий ані не догадує ся, що дуже подібні спори юрисдикційні були й на заході, що серед них виросла сила нового Риму, що покінчив сі спори що-йно послідний вселенський ватиканський собор (1869—70), а справа „vet-a“ держав саме при посліднім виборі папи (1903) вказує, як далеко тут ще до повного в'ясненя всіх подробиць.

Як поволи зростала на заході нова юрисдикція Риму, як поволи спливала в одно з первісною організацією там, де така організація удержувала ся, на се маємо помімо скупих розмірностей, аж надто численні приміри. Одна з перших признала над собою повну юрисдикцію Риму — церков африканська в Картагінї. Отам, на розвалинах колишнього завзятого ворога старого Риму — хто знає, чи не маємо шукати перших завязків його відродження! Доконало ся се признанє за папи сьв. Льва I. В. (440—461), того самого, що власне в юрисдикційнім спорі з єпископом Гіларієм з Арелату (Arles, над Роданом, недалеко моря), одержав від цїсаря Валентиніяна III потверженє своєї зверхности над усею церквою заходу (445). Зараз за наступника Льва I. теж Гіларія (461—468) признали гальські та іспанські єпископи оди по другім зверхню юрисдикцію Риму. Що до Іллірії були деякі непорозуміння з Византиєю (вже за папи сьв. Боніфатія I, 418—422), все-ж таки признає Византия папі Бонифатію III (607) зверхність над усіми християнськими єпископами, а папа Бенедикт II (683—685) дістає від цїсаря византийського Константина Погонати дозвіл висвячуваня папи зараз по виборі, поки ще надійде цїсарське потверженє вибору. Зрештою й Гот Теодорих відносив ся до апостольської столиці помімо хвилевих непорозумінь взагалі прихильно (аріанські Вандали в Африці були теж для католиків толерантні). З під Готів дістав ся був Рим за цїс. Юстиніяна вже прямо під саму Византию (552), а хоч недовго опісля заволоділи дуже великою частию Італії Лянґобарди, то всеж таки довго ще держав ся византийський (світський) ексарх у Равенні, а византийський дукс у Римі. Ексарха проганяють з Равенни Лянґобарди (751) і він (або на його місці — Катапан) пересиджує опісля то в Неаполю, то в Сиракузах, поки остаточно не проговяють Византийців із Сицилії — Сарацени, а з пудневої Італії — Нормани. Дукса проганяють — користаючи з війни Ланґобардів з Византиєю — Римляни за папи сьв. Григорія II (715—731). По сїм прогнаню дуксів стають папи вже дійсними володарями Риму, на поміч против Лянґобардів прикликають Франків, поки не послїдувала опісля звісна нова тяжка боротьба апостольської столиці, давно по смерти солунських братів, уже з цїсарями німецько-римськими, реформація, Kulturkampf, і т. и.! (697 р. появляють ся перші окремі дукси-дожі в Венеції,

а під опікою Венеції розвиває ся від 1204 р. славянський Дубровник-Рагуза).

Так поволи зростав новий, романський Рим, зростав і силою свого колишнього дівого значіння, яке задержав в часті й доси, і новими заходами, власними та своїх помічників (не все зручних і щасливих: сфальшована „донація Константина“, сфальшовані псевдо-Ісидорові декреталії). А помічники сі мали аж надто часто свої особні, зовсім не-римські й не-церковні цілі. Се взагалі може найтяжша пляма культури всіх часів, навіть при високім її ступні, що вона ні трохи не вдержувала людей від сьвятотатства, що її сьвіточі не вагали ся уживати релігії — найсьвятійших почувань і перековань — до зовсім несьвятих, навіть огидних цілій. Сьв. Боніфатій гірко жалує ся в своїх листах на сі погані відносини, що їх часто бачив серед тодішньої християнської суспільности; Карло В. строго упоминав — не торгувати серед темних людей царством небесним. Хиба проф. Бр. осьмілить ся сказати, що противникам сьв. Методія на дворі моравського Сьвятополка справді розходило ся лиш о католицьку віру, католицьку догму, вірність Римови, й т. и.?! А німецьким хрестовим рицарям, що опісля „навертали“ Литовців, і то нераз — охрещених уже Русинами чи й Поляками, чи також розходило ся лиш о віру? „Hier (між Славянами над середнім Дунаєм) wie anderwärts sicherte das Kreuz erst wahrhaft den Besitz, der durch das Schwert im schnellen Anlauf gewonnen war“ (Dümmeler, Gesch. des ostfränkischen Reiches, 1862, I, 31) — хрест обезпечував завойоване меча. „Diese slavischen Ansiedelungen wurden jetzt (полов. IX ст., як раз перед приходом Кирила й Методія) von den deutschen Kolonisten überflutet und obgleich ihr Heidentum schnell dem christlichen Bekenntnis wich, so konnte dies doch die Masse derselben nicht vor dem Verluste der vollen Freiheit bewahren“ (тамже, 32). А яка то була утрата свободи? — рабство. Вже 828 р. згадують ся коло Кремсінстера (на полудне від Лінцу; 777 р. осіли там між Славянами баварські Бенедиктини) *servi vel sclavi* (= Славяни) *eiusdem monasterii*. Що так було не лиш на сім однім місці, доказує те, що таке ототоженне раба з Славянином приймало ся не лиш у Німців, але перейшло до иньших германських і не-германських народів (франц. *esclave*, італ. *schiaavo*...) і за море. Бувало, що імена власні прибирали значінє імен поспільних (цїсар, король, юда, микита, циган...), але другого такого цілковитого ототоження

в якійсь мові рідної, питомої, власної назви цілого великого народу, премногих племен, з рабами... історія всесвітна мабуть не знає! Гарний і цікавий се документ всесвітної культури для Славян. Отсі „servi vel sclavi“ в теперішній горішній Австрії приймали очевидно дуже скоро і літургію латинську, славянська літургія до них напевно не дійшла! А може котрий із них умів і слезувати латинське письмо... Таж на заході, особливо в Італії, є доси многі такі „духовні“, що вміють сяк-так прослезувати службу божу і вільно їм її навіть відправляти; сповідати їм не вільно. Бували на заході навіть єпископи, що не вміли підписати ся. За те на пр. Араби не мали латинської літургії, мали лише свій арабський коран, а преці дуже часто вміли дуже добре по латинськи й по грецьки, і як! Тай у нас — почавши від Максима Грека та Константина Острожського (перед Петром В.) напало було людий учити ся по грецьки, а від Петра Могили — ще й по латинськи, помімо славянської літургії! От, часи такі прийшли... Але отсі горішно-австрійські „servi vel sclavi“, помімо латинської літургії, таки якось не витворили своєї цвітучої славянської літератури, а шкода: був би її п. проф. Бр. поставив обік Дубровника, Чех, Польщі, а її авторів — обік Гуса, Рея, Модржевського... як блискучий доказ свого погляду на апостолів Славян. Горішня Австрія нині вся німецька.

(Далі буде.)

Др. Володимир Коцовський.

Плѣтонічний панславізм.

Відчит Й. Бодуена де Куртенé.

Як відомо вже нашим читачам, в 1904 р. має бути в Петербурзі з'їзд славістів. Щоб приготувати для нього терен, з'їхав ся був у початку 1903 р. приготовний комітет славістів і радив над деякими справами, що будуть обов'язувати й сей ширший з'їзд. З приводу того з'їзду підняла ся була в польській пресі жива полеміка й агітація за тим, аби польські вчені не брали участі в сїм з'їзді, який через те саме, що відбуде ся в Росії, буде панславістичним. Скориставши з сеї полеміки звісний професор петербурського університета Й. Бодуен де Куртенé виголосив у Кракові д. 16 і 18 червня 1903 р. два відчити про з'їзд славістів і про плѣтонічний панславізм, у яких виказав, що Поляки можуть брати участь у з'їзді славістів із чистим сумлінням, бо в ньому не буде нічого політичного. Оба сї відчити вийшли окремою брошурою (O zjeździe slawistów i o panslawizmie „platonicznym“. W Krakowie, 1903. Ст, 32, 8⁰. Ціна 60 сот.). В першій говорить автор про з'їзд і його задачі; та що у нас була вже на сю тему статя проф. Ягіча, ми його пропускаємо. Другий подаємо в цілости, бо він незвичайно інтересний задля висловлених у нїм поглядів і характерний для самого шановного автора. *В. Г.*

В попереднім відчиті зазначив я виразно, що з'їзд славістів у Петербурзі вільний від усякої політики і не має нічого спільного з „усеславянїзмом“ або панславїзмом. Тому-ж що наслідком асоціації або злуки вираз славіст через подібність ідентифікуєть ся в некрітичних умах із виразом панславіст, я кори-

стаючи з того непорозуміння позволю собі розібрати панславизм і панславистів і виложити свої особисті погляди на сю справу.

Я заповів виклад про „платонічний“ панславизм. Через те легко зрозуміти зацікавлене і запити, в яких значіно уживаю тут виразу „платонічний“. Відповідь на се питанє стоїть у звязи з відомим фактом зміни значіння виразів. Значіне виразів пересуваєть ся поступенно, а часами навіть нагло, опираючись на нових, давнійше незнаних асоціяціях. Так приміром аристократ і демократ значать нині що иньше, як значили перше. В Америці демократи і республіканці мають мало що спільного з дійсним значінем тих виразів. Сербські поступовці і радикали досить далекі від поступу й радикалізму. А як сильно змінило ся нині значіне християнина! Те саме стало ся й з платонізмом і платонічністю, які завдячують своє походженє знаменитому грецькому філософови Платонові.

Відомо, що в межах так званої міжполової любови сам Платон задивляв ся на людей як на ялівки і бугаїв, що служать виключно для випродукування найліпшої і найкрасшої раси двоножної худоби. А все таки завдяки деяким прикметам Платонові науки, що поручав задивляти ся в ідеї і їх без'інтересовну любов, та завдяки непорозуміню, яке лежить у пересуненю асоціяції значінь, застосовано власне сей без'інтересовний „платонізм“ до міжполової любови. Має се бути любов без дотику, без видимих обявів, любов, що обходить ся смаком, а задовольняєть ся що найбільше мріями, зітханями і контемпляцією.

Се відносить ся й до иньших обявів житя в обсягу почувань і стремлінь. „Платонічний“ демократ у нинішнім значіно сього вираза признає рівноправність усіх людей, але нічого не посвятить для неї. „Платонічний“ соціяліст симпатизує зі стремліннями учоловічення робучих мас, але не зрече ся в їх користь ні одної набутої привички. Так само „платонічний“ панславист є панславистом *in petto*, без накладування заборчої лаби на чужу власність, без „пропаганди діла“. Він лише „полюбив братів Славян“ і обдаровує їх більшою „любовю“, ніж иньших, дальших та меньше упривилейованих ближніх.

Тому одначе, що сей „платонічний“ панславизм не можна відмежити і роздивляти абстрактно від иньших родів панславизму, з конечности доведеть ся нам говорити передовсім про панславизм

у загалі, а опісля на сїм тлі приглянути ся трошки докладнїше „платонїчному“ панславїзмови.

Огляд свїй поведу в двох напрямках. З одного боку поставлю питанє, чи панславїзм, як панславїзм, як усеславянскість можна об'єктивно сконстатувати; з другого боку відповім на питанє, чи можна панславїзм, хоч би навіть лише „платонїчний“, оправдати зі становища логіки або справедливости, зі становища моральности та зі становища вселюдського утилітаризму в шляхотнім значіню сього вираза.

* * *

Отже наперед перше питанє: Чи панславїзм або відокремлена всеславянскість існує в самім об'єкті?

Один однородний славянський свїт у відріженню від иньших таких свїтів (у відріженню від романського свїта, германського і ин.) існує лиш язиково, хоч і тут маємо значні ріжницї і відбите племінних і культурних зв'язків із не-Славянами.

А поза сим нема зовсім однородного славянського свїта, нема однородного славянського культурно-історичного типу, а тим більше нема такої беззмістової фікції, як якийсь „однородний організм“ цілої Славянщини.

Зі становища антропології, зі становища расовости нема не лиш одной славянської раси, але що більше, нема зовсім одной польської раси, руської, чеської, сербської..., нема навіть околиць і родин чистих із антропологічного або расового погляду.

Зі становища етнографії і фольклору анї звичай ріжних славянських народів, анї їх наївні свїтогляди, анї їх поетичну творчість, анї їх зародкову штуку... не можна сировадити до спільного племінного знаменника у відріженню від иньших племен і народів.

В літературах поодиноких славянських народів бачимо так ріжнородні впливи і можемо сконстатувати так відрубний їх характер, що знов про славянську літературу, як окрему цілість, яку можна протиставити иньшим літературам, не може бути бесіди. Вони підлягали виправді деяким спільним впливам, що йшли то зі сходу, то з заходу, то з полудня, то з півночи, та ті впливи входили звичайно впрост до кожної славянської літератури в окрема, але зовсім не задля племінної спільности.

В кінці нема цілковито окремої „історії Славян“. Що до своєї суспільно-психічної підстави, „історія Славян“ виказує ті

самі психіатричні і криміналістичні мотиви, що й історії всіх інших народів. Фактично-ж, се-б то тісно історичну звязь можна завважати радше між історією поодиноких славянських племен, народів і держав із іншими неславянськими племенами, народами й державами, ніж між історією всіх частин Славянщини в відріженню від решти людськості.

Так отже при об'єктивнім, неупередженім огляді „славянського світа“ з тих різних становищ не добачуємо ніде ані сліду однородного типу відокремленої Славянщини. Одиноким цементам, що вяже всі ті групи людей в одну відрубну цілість, полягає в язику.

З за того й наука славістики виступає як однородна цілість у відріженню від інших таких цілостей лише у своїй мовній частині. Вишукуване якихось тісніших звязків — антропологічних, етнографічних, літературних і історичних — між різними славянськими народами з поминенем інших народів може відбуватися лише при помочи натягань і накручувань. Так приміром так звана славянська література може повставати виключно через довільну злуку в одній книжці різних славянських літератур, що стоять із собою в дуже вільній ідейній звязи. Кожду славянську літературу належить роздивляти окремо, передовсім у звязи не з іншими славянськими літературами, але з тими, що дійсно впливали на неї. Так само належить роздивляти історичну долю або історію „славянських“ племен, народів і держав.

Не можна однак заперечити, що велика подібність мов викликає фантастичне представлення єдності і однородності також під іншими зглядами.

До того долучують ся почування. На скільки не стоять тому на перешкоді розвинені історично пересуди й антипатії, приємно почути не лише власну мову, але й подібну до неї. В таких випадках проявляє ся елементарний „панславизм“, панславизм мовний, майже зоологічний.

В 1895 р. відвідував я так званих моліських „Славян“ у провінції Кампобасо в полудневій Італії. Наближаючись із ослом і погоничем до заселеної ними місцевости Аквавива колле крочі (Acquaviva colle croci), здивав я двох місцевих горожан і заговорив до них спершу по італійськи, опісля по сербо-хорватськи. Почувши звуки славянської мови вони втішили ся незмірно викрикуючи: „Наш брат, наша крі, сьцявун“ (наш брат, наша кров, Славянин)!

Свою ломаною хорвачиною зробив я тим людям величезну приємність. Але Поляк із Конгресівки і з Західних губерній слухає вже з меншою приємністю „побратимчу“ російську мову, як і навпаки місцевий урядник переслідуваний тим „говор“ безмозглаво палаяка. Тут отже проявляє ся елементарний панславизм з трохи меншою силою.

А якже буває на „історичній арені“, в політиці?

Отже тут здibuємо ся у деяких індивідуів із постійним сентиментальним настроєм, що бажає тулити заблуканих „братів“ до своїх грудий і на скільки можна визволяти їх із „чужого ярма“ навіть проти їх волі, при помочи гармат і багнетів.

Від такого сентиментального панславизму, що пригадує сентименталізм крокодила, залітає запах крові і свіжого мяса. Він буває досконалою покришкою для розпочинання заборчих війн із метою визволяти „співплемінників“ і „одновірців“, хоч не можна заперечити, що багато учасників таких війн бере в них участь зовсім безінтересовно і з власної волі, як то кажуть, в імя ідеї, кермуючись ентузіазмом. В 1877 р. запалювали ся до визволюваня з під „турецького ярма“ так званих „Солов'ян“ навіть деякі прості во-яки російські.

Сей войовничий, заборчий панславизм утворив навіть окрему географію, винайшовши шесту часть світа себ-то, Росію з цілою Славянщиною. На сю шесту часть світа складаєть ся східна Европа і північна Азия, себ-то як раз стільки, скільки треба на голодний зуб для втихомиренья вовчого апетиту. Західну границю шестої части світа творить сяк-так проста лінія, поведена від Іданьска до Трієста. Правда, що в межах шестої части світа живуть і не-Слав'яни, але хто зважав би там на такі стебелини і таку дробину, як Румуни, Греки, Альбанці, Турки, Мадяри, Фіни з Естонцями, Литвини з Лотисами, Німці, Шведи, Татари, кавказькі народи і т. д. і т. д.! Се все повинно очевидно „зіслав'янити ся“, хоч би лише... з педагогічних зглядів, для простійшої географії. Зрештою що до Греків, то най будуть спокійні. Таж се має бути не виключно слав'янський світ, але грецько-слав'янський, очевидно православний, теж із педагогічних зглядів, для улекшенья памяти. Сі балаканки немов із горячки роблять вражине дурниць і діточих мрій, але на жаль таких, що пахнуть кровю, рабунком і насильством.

В тій шестій частині сьвіта, вимріяній і висненій панславистичними сантименталістами, має бути трошки инакше, як в иньших п'ятих частях. Там бачимо різні держави і різні форми правління. А шеста часть сьвіта повинна бути одною, однородною, неподільною, абсолютною монархією, також із педагогічних зглядів, для улєкшеня памяти та в економічних зглядів, для ошадности видатків на уряд і на адміністрацію. Так само для улєкшеня памяти учеників, що студіюють географію, усуваєть ся язикову сорокатість і не лиш не-Славян засуджуєть ся на етнографічну загладу Славянами, але навіть між Славянами всі дрібніші народи, хоч би й багатоміліонові, мають стати виключно кадрами, призначеними для збільшеня рядів народа, що переважає чисельно.

На жаль, се лиш мрії; і як раз тим панам більше ніж кому иньшому можна сказати: *point de rêveries, messieurs, point de rêveries!*

Иньші знов мріють про „славянську федерацію“ в межах шестої части сьвіта. Можна одначе запитати: „На що вона потрібна кому, та спеціально славянська федерація, отже ворожа для всіх не-Славян? Коли має бути федерація, то лише „вільних із вільними“, себ то різноплемінна федерація. Досконалий приклад такої федерації дає нам Швайцарія. А такою могла-б також бути Австрія, коли-б не взаїмне гавканє та підбурюванє, практикованє між иньшим тими, яким залежить на відвертаню очий від реальних інтересів.

Чи то під покривкою абсолютної монархії, чи під покривкою славянської федерації, що має заняти цілу шесту частину сьвіта, укривають ся ті самі апетити, які в давних часах характеризували римську заборчість і змаганя до всесьвітної монархії. „Панславизм“ се лиш позір.

Хвилеві, короткотрєвалі всесьвітні монархії творили геніяльні мєгальомани в роді Олександра Великого та Наполеона I-го, а творили їх без усяких позорів, виключно силою розгону, користаючи зі збаламученя, викликаного їх поступуванєм. Постійною, хронічною хижістю і заборчістю, зі знаком манії великості на чолі, визначав ся і визначаєть ся Рим: насамперед републіканський Рим, потім Рим цезарів, далі Рим пап, як їх спадкоємців. Рим цезарів розпав ся на дві нерівні частині: на сильний західний Рим, що давив своїм тягаром, і на другий Рим, далеко слабший, Византію. Сама Византія впала і полишила лише останки свого впливу

і сили; але її „ідеї“, її забаганки перейшли до Москви, як до її спадкоємниці.

І се називають ся універсально-історичні ідеї! Розглянені зі становища психіатрії вони по просту ніщо иньше, як обяви мегальоманії або манії великості. А мегальоманія, се заразлива хвороба; вона дотикає не лише володарів і підприємців, що користають із панованя над людьми і зі звязаних із тим доходів, але також їх добровільних фаґасів. Такими добровільними фаґасами є й панслависти названої тепер категорії.

Конфесійне стороництво, що стремить до безглядної загальности, до опанованя цілого сьвіта, називаєть ся католицизмом. Але „католицизм“ може прибирати зредуковану форму, дещо скромнійшу, може бути обмеженим католицизмом. У ряді обмежених „католицизмів“ стають різні заборчі „панізми“, в роді пангерманізму, панславізму, панпольонізму або всепольськості. Иньшу знов категорію становлять виключно оборонні „панізми“, відпорні: панкельтизм, панлитуанізм, панюдаїзм...

Як конфесійний католицизм (чи то римський, чи грецький) має панувати над сьвітом, вигубивши всіх не-католиків, так скромнійший від нього пангерманізм має заволодіти без обмежень певною частиною землі, вигубивши всіх не-Німців, а бодай усіх не-Германців. Так само заборчий панславізм стремить до загорненя значної частини земної кулі і до усуненя з неї всіх слідів не-славянськості. Панпольонізм або всепольство поставив собі за задачу примусити всіх не-Поляків, що живуть між Поляками або на „польських“ землях, щоби або признали себе Поляками, або уступили. Русиви приміром і Литовці, то лиш „етнографічний матеріал“, то лиш *mutum et turpe pecus*, що має доступити чести в'асимільованя в користь Поляків. І тому то з гори, на взір задатку, приймаєть ся нині 30 кілька мільонів Поляків! Чому-ж би ні?

Мені всі однаково милі: „Alldeutsche“ разом із гакатистами і всякими иньшими германізаторами; русифікатори, помножені так званими „панславістами“ діла і забору, і в кінці „всеполяки“. Останні виглядають тим мізернійше, що бундючать ся не маючи як тамті за плечима власних баґнетів та відданої собі державної сили.

Стремління тих любих стороництв сформулували хіба найліпше „Alldeutsche“, що можуть бути взірцем для всяких всенародовців та всеплемінців. Відповідно до програми тих панів се-

редня Европа „від моря до моря“, се спадщина Німців, від якої кожному засі. Нинішня Австрія перестає існувати. Угорщина й Галичина відділяють ся (радуйте ся, відділювачі!), Чехи з Моравією і Шлезком прилучують ся до Прус, Тироль до Баварії. З решти західних провінцій австрійських, отже з горішної і долішної Австрії, Стирії, Корутанії, Країни, Побережа й Істрії, формуєть ся окреме німецьке королівство, австрійське королівство, полишене ласкаво Габсбурьській династії. На цілім просторі злучених разом німецьких держав і державок буде признаний лише той горожанином, хто буде говорити по німецьки і признаєть себе Німцем. Усі иньші будуть лише півгорожанами (Halbbürger), паріями, без усяких прав, але з обовязками поносити всякі тягарі. Дрожіть отже, народи, і дякуйте „альдайтшерам“, що остерігають вас і дають вам час приготувати ся. Тимчасом се лише всенімецькі мрії, але мрії на остро, мрії з вишкіреними клеваками дикої свині. Та, як відомо, навіть дикій свині брак рогів.

„Всеславяни“ й „всеполяки“ не сформулували до тепер свої програми з такою неазрівноюю прецизією; вони не відбігають одначе далеко від програми „альдайтшерів“.

Поклавши одначе руку на серце, мусять „альдайтшери“ признати, що поза високолетною і шумнозвучною ідейною стороною укривають вони головню усуненє конкуренції, ваняте посад, отворенє нових ринків для відбуту своїх товарів і т. и.

З того боку випередили їх многонадійні молодці, що працюють на сході під окликом „панславїзму“. Деякі з тих „мрійників“ дивили ся дуже тверезо і реально на справу „славянської ідеї“. Залежало їм на нових посадах, на нових ринках відбуту для головного товару, вироблюваного в їх батьківщині, себ-то для урядничої касті. Один із таких молодців мріяв про становище ректора константинопольського університета або навіть куратора константинопольського наукового округу. Иньший облизував ся на думку про будучу посаду софійського або адринопольського губернатора. Так мріяли і снили ще перед війною 1877/78 р., яка на жаль ошукала їх і не сповнила тих чарівних мрій.

Се все були обяви зачіпної і заборчої „всенародности“ і „всеплемінности“, опертої або на нинішній державній силі, або — як у „всеполяків“ — на солодких споминах про сьвітлу минувшину та на мріях про грізну будучність для етнографічних матеріалів. Але є й відворотна сторона медалю. „Всенародовість“ і „всепле-

мінність“ можуть проявляти ся не лиш у тих, яким дано багато і ще буде додано, але й у тих, яким дано мало та й се мало має бути, по словам сьвятого письма, відібране. У таких народів і племен, дрібних і упосліджених політично, повстане відповідних „панізмів“ є способом оборони проти винародовлюваня і переслідуваня взагалі: у Кельтів повстає панкельтизм, у Литовців панлитуанізм, у Вірмен панвірменізм, у Жидів пан'юдаїзм... Так само й у дрібних славянських народів. Тому Словаки, Словінці, Лужичани (на скільки признають ся до своєї відрубности для ріжниць від Німців), Славяни в Італії... се найбільше запалені і щиро переконані панслависти. Се піддержує їх у відрубности і в боротьбі за права мови й народности. Тому в них такі великі симпатії до всяких „славянських“ підприємств. Підчас війни 1877/78 р. по кожній російській побіді, а особливо по здобутю Плевни, палили ся ілюмінаційні огні в багатьох словінських селах, а словінські патріоти ентузіазмували ся побідами „братів Росиян“.

Чужинці, чужеплемінники злучили колись Славян, бодай західних, одною спільною назвою. Нині знов як антисемітизм родить і піддержує у Жидів пан'юдаїзм та сїонізм, так само й антиславізм, що розпаношуєть ся у Німців, Італійців, Мадяр, Греків і инь., лучить Славян ідейно при помочи панславізму. Коли Мадяри переслідують Словаків, Русинів і Хорватів, Прусаки Поляків, Італійці, Турки, а навіть Австрійці „неславянського“ походження ріжних „Славян“, коли в мішках ріжних тісноголовців на Угорщині, у Відні, в Італії, Прусах... не лише кожній „славист“ ідентифікуєть ся з панславістом, але кожній Славянини буває підозріваний за „панславізм“ лише тому, що він Славянин, то мимовільно будить ся солідарність язикової „раси“ і змагаєть ся „панславізм“, можливий зрештою лише тому, що славянські мови близькі й подібні до себе.

З усього сього випливає, що панславізм чинний і бундючний:

- 1) в заборчих війнах служить покривкою для зміцненя претенсії до панованя над неприлученими ще краями і провінціями;
- 2) в „неславянських“ державах буває пожаданим союзником у борбі ріжних племен і народів славянських за їх народні права;
- 3) буває висуваний „ворогами“ Славянщини як грізний страхополох, яким страшить ся самих себе і свої правительства.

Очевидно в таких державах, як Італія, де місцеві „Славяни“ не мають ніяких язикових і національних прав, де по просту не признаєть ся ніякої иньшої мови крім італійської і ніякої иньшої

народности поза італійську... панславiзм-страхополох буває уживаний виключно для докучення і переслідування поодиноких людей. Та все таки деякі з італійських „Славян“ переповнені горячими все-славянськими симпатіями і належать до здецидованих „панславiстів“, очевидно чисто „платонічних“.

* * *

„Платонічний“ панславiзм може бути з'ідентифікований зі славянофільськими мріями або зі славянофільством. Російські славянофільські мрії були, як се виказав Володимир Соловйов, по просту плягіятом із німецьких мрій так само, як „Myślini“ і ціла „славянсько-польська“ чи „польсько-славянська філософія“ Броніслава Трентовского була перекладом філософічної павутини деяких німецьких мислителів на дивні язикові польські новотвори.

„Платонічний“ панславiзм або „славянофільство“ се буцім то „любов Славян“, „коханне Славян“. А тим часом наслідком дивного якогось непорозуміння зачислювано до „славянофілів“ Каткова та інших славянофiдів і взагалі людофiдів.

Пригляньмо ся тепер сій „славянській любови“, „всеславянській любови“, „міжславянській любови“.

Та-ж коли я люблю кого, то слухаю з присмирністю його голосу, його мови, підпираю його в його стремліннях. Тимчасом най говорять факти, аж занадто вимовні, які не потребують ніяких коментарів.

В одній славянській державі — (тепер є кілька таких держав) — у якій саме державі, не скажу, — *nomina sunt odiosa* — заборонюють у деяких місцях і в деяких випадках говорити иньшою, місцевою славянською мовою, за її уживанне виганяють зі шкіл, відбирають посади. Очевидно, що ся „братня“ мова славянська мусить бути дуже мила „братям Славянам“.

В тій самій державі вільно телеграфувати на всіх мовах світа, хоч би навіть на китайській мові, але на тій „братній“ мові славянській не вільно телеграфувати. Се класичний приклад „взаїшности“ і „всеславянської любови“.

В иньшій знов славянській двоязичній землі професори місцевого університету не признають зовсім прав другої мови, затикають рот товаришам, що пробують промовляти тою мовою, а ректор і декани не приймають від слухачів легітимацийних книжочок, виповнених їх матірньою мовою. Як же відмінно дієть ся

в гельсінґфорськiм унiверситетi! Там хоч не трубить ся про „любов“ i „побратимство“, признаєть ся одначе беззглядно рiвноправнiсть двох так рiзних мов, як шведська i фiнська. Але-ж бо Фiнляндия є до тепер крайною культури в повнiм значiню того слова, коли тимчасом тамтим славянським землям далеко ще до культури.

На археолоґiчнiм з'їздi в Київi один iз професорiв мiсцевого унiверситету i великий „любитель Славян“ або „славянофiл“ страшно лютив ся i урядив цiлу авантуру в тої причини, що деякi з членiв з'їзду пробували вiдзивати ся по українськи або по малоруськи. Очевидно сей пан любить сильно всiх Славян i рокошуєть ся iх мовами.

Дальше можемо тут пригадати приятельськi услуги, чешности i любощi, виявлюванi Росиянами i Поляками, Поляками й Українцями або Малоросами, Сербами i Болгарами, Сербами i Хорватами... все се обективнi докази великої мiжславянської любови.

А як iмпозантним доказом сеї любови є наворотанє одних Славян другими на рiзнi вiри, з проливом крови i зi зневажанєм людської гiдности, то в услугах Риму, то Византиї, то Магомета!

Супроти всего того говорити про якусь особливу любов Славян мiж собою, як пiдставу до панславiзму, се брехия i облуда.

* * *

До тепер старали ся ми сконстатувати обективне iстнованє панславiзму або всеславянскости i дійшли до негативного результату. Нiякого щирого i безiнтересовного панславiзму, чи то в царинi полiтики, чи иньших мiжнароднiх вiдносинах, нема i не може бути мiж переднiми славянськими народами. Що бiльше, всякi панславiзми того рода, так само як усякi пангерманiзми, панпольонiзми i т. и., на скiльки виступають у заборчiх i меґальоманським характерi, є отруєю i мусять поясняти ся або моральним виродженєм, або умовим збоченєм.

Тепер поставимо собi питанє: На скiльки можна доказати потребу „п'ятовiчного“ панславiзму? Чи навиць такий панславiзм, свобiдний вiд усяких забаганок i заборчих апетитiв, є пожаданою появою?

I тут знов мусимо запитати себе: коло чого обертаєть ся такий панславiзм? Чи є вiн лише сконстатованєм факту, що славянськi племена становлять iз язикового боку одну цiлiсть, або поiстнує окремих язиковий славянський свiт у супротивности до-

иньших таких сьвітів? Але в такім разі „панславизм“ був би во-всім зайвою проявою, бо повторяв би лише факт давно завважаний і вистежений науково.

А може „платонічний“ панславизм порушаєть ся в царині почувань і значить, що всіх Славян належить більше любити від членів иньших племен і народів за те тільки, що вони Славяни, що належить їм віддавати першенство, підпирати їх зі стратою і на шкоду иньших. Коли-б так мало бути, тоді кождий чоловік, що льогічно думає і є справедливий, повинен би з цілої сили за-протестувати проти подібного панславизму, бо він перевертав би в головах, спричинював би помішане понятє, туманенє, затроюване здорового почутя справедливости, деморалізацію. Провадило би се до сентенції в роді сакраментального „купуйте лиш у християн“, „купуйте лиш у Славян“, намись „купуйте там, де корисно купувати, де добрий товар і сумлінні купці, яким можна повірити“. Така мішанина понятє усипляє ум і робить його податним на впливи всякого рода бактерій, що огдуплюють і деморалізують.

Особливо нині по стільких сумних досьвідах люди, що дбають про спокійний розвій людськости і про безпечність власного істнованя і своїх ближніх, повинні подумати поважно і розважити всі консеквенції загального упривілейованя і упоследження цілих людських громад єдино лише за їх походженє. Бо що-ж бачимо?

Державна машина, видосконалена найновійшими методами, зробила фяско. Правительства стоять безраді і безладні та заложивши руки мусять спокійно приглядати ся, як шалена зграя, загипнотизована відповідно приправленим „християнством“ і „панславизмом“ чи то по цивільному, чи в мундурах, розправляєть ся криваво і дико та мордує не лише Жидів і Жидівок, але навіть королів та королеви.

Конфесійна тресура зробила також фяско, а впоювана нею їдь виливаєть ся з надвишкою на верха. Їх „любов ближного“ значить властиво ненависть. Повтаряють „не вбивай“, а рівночасно благословлять убийників, і коли-б могли, самі морлували-б. Намись прощення культивують цькованє і облави, намись покори гордість власної конфесії і погорду для чужовірців. З сеї характеристики не виключаю цілком християнства, а особливо католицизму, чи то римського, чи грецького. Маю тут очевидно на думці не кабінет-

тове і уроєне християнство, але християнство in actu, чинне християнство, християнство історичне і фактичне.

Під впливом державних і конфесійних організацій мусять і школи сповнювати задачу отруйниць молодечих умів і сердець. „Гайда на Сопліців!“, „бий Жида!“, „бий Поляка!“, „бий Німця!“... отсе гасла багатьох „проводирів молодіжи“.

Одним словом, матеріальна сила, що має бути підвалиною добробуту і безпечности, зробила комплетне фяско, а на психіку пасивних одиниць і таких, що піддають ся сугґестії, впливають із усіх боків отруйники, бурителі і облудні „любителі ближного“.

Огонь належить гасити в зароді, не чекаючи, поки огорне цілий будинок. Ліпше запобігати хоробам профіляктично, ніж лічити їх тоді, коли вже розпанашуть ся на добре.

Супроти всего того повинні інтелігентні люди, що розуміють грізне положенє, подумати про самооборону, про оборону самих себе і своїх ближніх. Належить впливати успокоюючо на психіку окруженя, бо се одинокий спосіб паралізованя згубних впливів підцьковників.

Вправді деякі інтелігентні люди, засланяючись фразою „моя хата з краю, я нічого не знаю“, умивають руки від усього і тримають ся в далека: най дієть ся, що хоче. Кому одначе дорогі інтереси культури і людського духового розвою, кому дорога публична безпечність, той не буде наслідувати таких лежнів. Той зрозуміє, що отруя „пляртонічного“ панславізму, опертого на славянській меґальоманії і на приписуваню тому племені якихось особливих прикмет, що та отруя, подавана навіть гомеопатичними дозами, не перестане бути отруєю.

І за що-ж ми маємо так особливо любити сих Славян? Чи може за три історичні події найновіших часів, довершені ними, за Кишинів, за Сальоніки, за Білград? Се славянські діла. Не можемо за них винуватити всіх Славян, але мусимо признати, що люди, які довершили їх, були також Славяни.

А додаймо до того брехню і облуду, що покриває голошене племінної любови, всеславянської любови. Подумаймо хоч би лише про ріжницю між „паном“ і „чоловіком“, між „панею“ і „бабою“ і застановім ся, хто нам ближший товарисько і духово: чи „чоловік“. Славянин і „баба“ Славянка, чи „пан“ не-Славянин і „баба“ не-Славянка?

Отже всякий такий панславизм, пангерманізм, всяка всепольскість, шкідливі ще тому, що кажуть відвертати очі від иньшого поділу людськості, від її поділу з економічного і політичного становища, хоч би приміром на переслідувачів і переслідуваних, або на визискувачів і визискуваних.

Мене особисто зовсім і зовсім не обходять „брати Славяни“ і за то лише, що вони Славяни, не заслугоують у моїх очах на особливе відзначуванє. Коли приміром Мадяри або Прусаци давлять „братів Славян“, я стаю по стороні Славян. Але коли знов „брати Славяни“ давлять і переслідують Німців, Фінів, Шведів, Литовців, Вірмен, Жидів, Китайців..., я цілою душею стаю по стороні угнетених.

* * *

Чи маємо одначе вже так безоглядно відкинути всякий „платонічний“ панславизм і виректи ся всіх духових звязків із иньшими Славянами? Зовсім ні. Навпаки, піддержуванє таких звязків може бути навіть дуже хосенне. А питанє хосенности рішає власне те, що становить підставу однородности славянського сьвіта супроти иньших сьвітів, а то подібність мов.

Виучуванє близьких мов забирає далеко менше часу, ніж виучуванє дальших і труднійше зрозумілих мов. Не маю тут цілком на думці язикознавців або лінгвістів, але людей, що знайомять ся з деякими мовами, аби улєкшити собі можливість користуваня відповідними письменствами або літературами. Хто отже має час і охоту, най познайомять ся з літературами иньших славянських народів, як із творами письменства, так із проявами народньої творчости, а з них зможе черпати вселюдські елементи легшою і коротшою дорогою, як коли-б сягав до иньших літератур, дальших що до мови. Кілько приміром краси, кілько з'їдливої іронії, здираня маски з облудників, кілько високих ідеалів правди, волі, справедливости знайде у деяких поетів і мислителів чеських, хорватських, словінських..., а особливо в так всесторонній і багатій російській літературі!

Завдяки познайоменю з літературами „побратимів“ перейдуть до нас також умові течії иньших племен і народів: через Хорватів і Словінців дістануть ся до нас італійські впливи, через Болгар грецькі і турецькі впливи і т. и. Тим способом розширяють ся умові виднокруги і збогачуєть ся скарбниця власного думаня.

В Гельсінґфорсеї приміром існує фіно-угрійське товариство; воно не вганяєть ся за марою панфінізму, але зазнайомлюєть ся ґрунтовно з проявами суспільно-психічного життя всіх фіно-угрійських племен.

На скільки знаю, такі чисто ідеальні, сцієнтифічні задачі поставив собі, бодай в засаді, славянський клуб у Кракові, а уряджувані предсідателеви того клубу авантури¹⁾ не приносять чести ані проводирям, ані виконавцям.

Коли сього рода „платонічний“ панславизм може віддавати великі услуги письменству і духовому розвоєви якогось народу, то за те менше можна його пристосувати в царині штуки. У плястичній штуці, в музиці і т. н. вилучуване Славян від иньших народів не мало би великого сенсу, бо твори плястичних штук і музики промовляють до нас навпростець, безпосередно, без помочи мови.

Я старав ся вказати і означити границі „платонічного“ панславизму або ідеального шкідливого і пожиточного. Не знаю лише, чи вдало ся се мені.

Переклав *В. Гнатюк*.

¹⁾ Предсідателем славянського клубу в Кракові є професор тамошнього університета М. Зьдзеховский. Сей факт був достаточною причиною для краківських »всепольків«, щоб урядити йому демонстрацію. Коли-ж проф. Зьдзеховский заповів відчит у Львові, тутешні »всепольяки« так обурили ся і виступили з такими погрозами, що він приїхав до Львова, але відчиту не виголосив. *В. Г.*

Лисенкове свято в Австрії.

В днях 6—13 грудня гостила австрійська частина українсько-руської землі, а власне східна Галичина й Буковина незвичайного, дорогого гостя і при незвичайній нагоді. Гостила Миколу Віталевича Лисенка з нагоди ювілею його 35-літньої праці як українського композитора й організатора співацьких хорів.

Деталів того незвичайного свята не будемо подавати; велика часть наших читачів бачила їх на власні очі та чула на власні вуха; иньші читали їх у щоденних газетах далеко ширше і докладнійше, ніж ми могли-б передати їх тут. Ми задовольнимося тим, що подамо загальну характеристику тих празників та висловимо про них деякі свої уваги, на які в щоденних часописах не було або часу, або місця, або може й охоти.

Справді, Галичина й Буковина привитали Лисенка величаво, як не витали доси нікого. Від самих Підволочиск, від самого вступлення на галицько-руську землю, аж до від'їзду з Новоселиці за російську границю був наш дорогий гість предметом пенастанних шумних та щирих овацій, промов, угощень та всякого рода вшановань. А спеціально львівські ювілейні празники д. 7 і 8 грудня і загалом гостина Лисенка у Львові, се було таке велике і чисто руське свято, якого ще не бачила стара столиця Льва. Маршалок гр. Ст. Бадені, що одинокий із польської нації пильно слідив за ходом того свята, бачучи в театрі салю Фільгармонії щільно обсажену руською публікою і чуючи, що ще друге стілько лишило ся без білетів і жде концерту до другого дня, мав сказати до одного з аранжерів празника: „Хоч я й знав, що вас Русинів досить багато розсипаних по краю, але я не думав ніколи, що вас так багато.“

Тай ще ба! Се не були ті руські маси, які доси нераз уже засипували Львів тисячами сердаків, кожухів та реверенд, се не були ті Русини, яких Поляки здавна привикли характеризувати згiрдними словами „*rory i chlory*“. Селян сим разом майже не було; на академії ледво десь вискіпав ся один хлопчина в сільській кожушанці — недоліток-делегат якоїсь малолітної сільської читальні. Маса публіки сим разом мала зовсім иньшу фізіономію: дещо св'ященників, за те багато пань, багато молодіжи, багато світської інтелігенції. Русини адвокати, лікарі, судовики, вчителі, урядники, підприємці, властители реальностей, купці. Лисенкові празники були дійсно св'ятом галицько-руської інтелігенції. Підкреслюємо се; се факт замітний, повторене в більшім розмірі і з більшим одушевленням того, що перший раз у нас було 1898 р. в часі св'яткованя столітнього ювілею появи „Енеїди“ Котляревського. Сим разом з'їзд був без порівняня більший, ентузіязм до ювілята горячийший, наслідки — ну, та про наслідки говорити ще завчасно.

Центром того св'ята, тих оваций, промов, похвал та вшановань була, розумієть ся, особа ювілята. Йому довело ся, сказати-б так, з головою пронерти на всі ті дні в туман кадила та ентузіязму, якого він не визнавав ніколи доси. Наш славний музик — чоловік незвичайно простий і скромний, займає в Києві скромне місце приватного вчителя музики, і коли де почуває себе паном та володарем широких просторів, то хіба в сфері тонів, у музиці. Він привик зустрічати в тій сфері, що звичайно окружає його, ту саму простоту, невимушену щирість і дружню симпатію; артист усею душею, він не привик звертати уваги на формальности та етикету і почуває себе супроти них безрадним і безпомічним як дитина. Як же то було йому, коли в Галичині від першого вступу попав у гурт людей у фраках та білих краватках і рукавичках, людей готових кожної хвилі сипати шумні промови, здатних відгадувати кожний його намір і наперед заспокоювати його! Коли тут відразу комітетові, так сказати, сконфіскували його, обмежили та обциркнували весь його час, усі виходи, розмови, візити! „Держать мене як короновану особу“, — мовив він жартуючи. „Тепер до мене кому будь і доступу нема! От який я тепер!“

Із сього погляду, з погляду зверхніх товариських форм, укладности, чемности та манер Галичани (а Буковинці ще більше

мабуть) заімпонували Лисенкови. Особливо дивувала його дотепність мало що не кожного Галичанина говорити промови.

— Та тут у вас кождий як стане тобі різати промову, то я слухаю, слухаю тай язика в роті забуваю. Куди нам зрівняти ся з вами! — так говорив він зі своїм звичайним щирим здивованєм.

Та приходилось йому вислухувати ще дещо не таке приємне. Але тут поперед усього маленька дігресія.

Колись із уст самого Лисенка чув я оповіданє про те, як він у 1873 році, ще нікому невідомий у Галичині, їхав зі Львова недавно тоді побудованою залізницею Альбрехта, званою задля її кепської будови та невідгідних вагонів Halsbrech-Bahn, зі Львова до Стрия, а відси жидівською балагулою перебирав ся через Синевідсько, Сколе, Козову, Шлаве та Климець на Угорщину, прямуючи через Будапешт до Відня. В Галичині панувала тоді холера, і нашого музику в переїзді через підгірські та гірські села ненастанно супроводили голосія по померлих і пісні — зовсім подібні до голосія.

— Так воно раз у раз і літало надо мною, оте ваше голосіє, — оповідав Микола Віталевич, — і я ніколи не знав, чи се у вас тими тонами виявляють свою радість, тугу, чи плач по покійниках.

І коли я пробував заспівати йому деяких наших жалібних пісень, він пізнав у них ті давні тони, що літали над ним мов ворони в холерний рік у часі його подорожи. Він дуже зацікавив ся нашими народніми піснями, записав від мене деякі мелодії і ввадував ся не мало почувши від мене, що дехто з наших музиків збирає ті наші мелодії і бажає за його прикладом обробити й видавати їх.

Від того часу минуло вже 18 літ, і справа збираня, наукового вистудіюваня та артистичного обробленя наших галицьких нар. пісень не багато поступила наперед. Велика збірка о. Бажанського лишила ся й доси не опублікована, а теоретичними працями про музику, які опублікував сей збирач, він у значній мірі скомпromітував наукову вартість і самої збірки. Лишають ся гарні та скупі проби Філярета Колесси і неопублікована також збірка д. Роздольського — ось і все.

Уявляю собі, як цікаво було-б многозаслуженому майстрови збирання та оброблювання українських народніх пісень у день свого ювілею переконати ся, що його праця викликала і в Галичині не лише повне зрозумінє, але й наслідуванє та емуляцію. Тимчасом ті, що укладали програми ювілейних концертів, впали на незовсім щасливу думку — угостити ювілята виключно його власними композициями, а властиво задемонструвати йому *ad oculos*, як мало в Галичині розуміють духа і характер його музики, як слабо розвинений тут музикальний слух, як недостатчно вивчені та зіспівані хори виступають у нас на концертну естраду.

Почати з того, що Лисенкова музика — наскрізь сьвітська, виросла на двох основах, на українській народній пісні і на новочасній європейській сьвітській музиці; натомісь у нас у Галичині панує ще майже неподільно дух церковної музики, коли не старий „київський напів“, то бодай Бортнянський. Без волі й відома наших співаків сей дух переносить ся й на виконуванє Лисенкових творів, бо-ж ріжниця наші музики не відчувають, як не відчув її ніхто з ораторів, що більше шумно та велично, ніж основно і зі зрозумінєм річи підносили заслуги ювілята. Треба було бачити Лисенка, коли він чув свої композиції виконувані галицькими співаками. Від часу до часу він корчив ся, морщив ся, зривав ся з місця, або похилив ся мов під холодним дощем, і з його уст виривали ся жалібні, безпомічні окрики:

— Крилос! Се чистий крилос!

Здавало ся часом, що він так і вихилить ся зі своєї льожі і закричить дїрігентови:

— Темпо! Темпо!

А друга річ. Цевно, *laudanda voluntas* галицьких співаків, пошанувати київського гостя монстр-концертом, вложеним із хорів вісьмох галицьких Боянів. Але треба-ж при тім мати милосерде над чоловіком, у якого слух розвинений незвичайно тонко, естетичний смак не менше, а довголітня дїрігентська практика виробила дуже докладне розумінє співацької техніки. Подавати такому чоловікови концерт із вісьмох незіспіваних хорів, вивчених ріжними людьми, які при тім на його погляд співають усі фальшиво, тільки на ріжні лади, — се-ж по просту негуманність, щоб не сказати ще сильнішого слова. Додаймо до того поганій звичай наших співаків співати не вимовляючи слів, брак добрих солістів, крім одного д. Волошина, який співав справді гарно, — то будемо мати суму

тих приємних вражіннь, якими утратовано ювілята на його питомім музикальнім полі.

Певна річ, про якусь вину Галичан не можна тут говорити: тут виявила ся різниця двох культурних кругів, двох ступнів розвою, що доси йшли ріжними дорогами і лише від недавна почали входити в ближший контакт. Галичани чують інстинктом, що в Лисенковій музиці віє якийсь иньший, новий і сьвіжий для них дух; відси й їх щирий ентузіязм для Лисенка й його музики. Та вони не зовсім ясно сьвідомі того, що в Лисенковій музиці віє той сам дух сьвітського і свобідного від усяких конвенціональних формулок реалізму, який ще так недавно збуджував їх рівно щирю ненависть, коли його речником являв ся у нас Драгоманов.

Правда, від того часу багато змінило ся, літературні формулки перестали у нас належати до національних сьвятощів, реалізм, а навіть символізм і всі роди неоромантизму знайшли до нас доступ і пустили, хоч що правда, бліденькі та слабенькі парости в літературі. Музика оказалась ся консервативнішою; не вважаючи на досить богату продукцію вона не вийшла з утоптаних стежок; на сьому полі не появив ся у нас жаден визначний талан з реформаторськими ідеями, тай сама загальна осьвіта музична стоїть у нас дуже низько. Наші композитори в значній мірі самоуки та ділетанти; деякі не переварили як слід теорії, а історія музики в загалі, а особливо у нас для більшої часті їх цілковита terra ignota. Не диво, що хоча новий напрям у музиці не стрічає у нас теоретичного опору, навіть такого, який стрічав у літературі, то до практичної творчості в новім напрямі або навіть до його відповідного зрозуміння ще дуже далеко. Тут може мати вплив тільки систематична школа, якої підвалини покладено тільки в минулому році — характерно, власне в році 35-літнього ювілея Лисенкової праці.

Які вражіння виніс наш славний композитор із свого особистого віткнення з масою ріжних наших Галичан, знайомих йому доси з листуваня, або й незнайомих, про те, розумієть ся, ми не можемо говорити нічого. В одному не можемо сумнівати ся, що у всіх домах, де він гостив довше чи коротше, він знайшов ту саму щирість, ту саму горячу симпатію, якою визначало ся його публичне витанє. Згадаю лише про коротку гостину Лисенка в Науковім Тов. ім. Шевченка. Хто знає, з яким теплим почутєм слідив ювілят за кождим кроком нашого Товариства від самого його за-

снованя, як радував ся його успіхами в остатніх роках, як і сам не щадив праці допомагаючи його розвоєви, чи то містячи деякі свої писаня в „Зорі“, чи уживаючи на Україні свого впливу на користь нашого Товариства, той зрозуміє, що візита Лисенка в льокалях Товариства мусіла мати особливо сердечний характер. У канцелярії Товариства зібрала ся громадка людей — члени Виділу з головою, члени дирекції Видавничої Спілки, деякі письменники та артисти зі Львова і з провінції. Любого гостя привитав кількома словами голова Товариства і вручив йому на памятку сеї гостини чотиротомовий примірник своєї Історії України, а витаючи його від Видавничої Спілки вручив йому гарно оправлений екземпляр Акордів. Потім пішло вітанє і знайомленє з присутними, які доси ще не були знайомі з ним, а потім д. Лисенко оглянув з великим зацікавленєм канцелярію, книгарню, друкарню, бібліотеку Товариства і пробув з пів години в приятельській гутірці серед вібраних, поки прихід д. В. Шухевича не дав йому знати, що він усе ще „коронована особа“ і його чекають дальші візити, а поперед усього баченє з княгинєю Сапіжиною, яка навмисно прибула до Львова, щоб стиснути його руку і дожидаєть ся його в домі д. В. Шухевича.

О скілько знаємо з газет, привитанє д. Лисенка в провінційальних містах, до яких він мав нагоду заїздити, а власне в Тернополі, Станіславові, Коломиї, було не меньше сьвітле і не меньше ентузіастичне, як у Львові. Всюди наш любий гість своєю появою викликав щирю радість, усюди довкола нього збирала ся вся руська інтелігенція. Те саме було і в Чернівцях, відки по дводневім побуті Лисенко вернув на Україну. Зазначимо нарешті, що орган львівських москвофілів повитав ювілей Лисенка прихильною, хоч холодно написаною статєю, але особисто в обході ані москвофіли, ані Поляки не брали ніякої участи. І се було найліпше.

Іван Франко.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Російська преса про Галичину.

Останніми часами Галичина для російських часописів перестала бути як раніш якоюсь terra incognita. По деяких газетах сливе в кожному числі подають ся звістки з галицького життя, а газета „Волынь“ завела у себе навіть відділ „Из украинских газет“ і дуже часто передруковує замітки з „Діла“, „Галичанина“, „Руслана“ то-що. „Южная Россія“ (видаєть ся у Миколаєві, Херсонщина) передрукувала в ч. 303 із „Кіевской Газеты“ чималу статейку „Национальный конфликт в Галиции“. Мова йде про вихід українських депутатів із сойму. Газета каже, що хоч національна боротьба Русинів з Поляками дійшла до високого ступня, — серед демократичних організацій польських та українських існує повна солідарність (?) і Вітик та Ганкевич одночасно працюють (?) і серед Русинів і серед Поляків. В сім газета добачає велику вагу

і сучасний стан річий по думці газети не повинен приводити до песімістичних думок, тим більше, що австрійська конституція, яка вже вона не єсть, а все-ж дає можливість Русинам бороти ся за власні права.

„Вѣстник Юга“ ч. 621 передрукував із „Кіевской Газеты“ замітку про те, що „Діло“ співчуло відносить ся до сіоністичного руху, що сей рух іде на користь також і Українців, бо пробуджуючи серед Жидів національну та політичну самосвідомість тим самим зменьшує чисельну силу Поляків над Жидами.

„С.-Петербур. Вѣдом.“ багато друкують усякого матеріялу про Галичину, але серед того матеріялу часто годі розібрати, кому спочуває ся часопись, часто виходить так, що як той Жид казав „і нашим і вашим“. В останньому числі 332 газета подає звістку про обговоренє в земсько-му комітеті (?) справи про утраквістичні школи в Галичині, і „от души привѣтствует русских жен-

щини Галиції“, що заснували „Женское червоннорусское общество въ Львовѣ“.

Гр. См.

Москвофільська робота. 29-го падолиста ст. ст. Гал.-рос доброт. мало надзвичайні збори з приводу приїзду відомого москвофільського проводира д. Мончаловського, що прибув зі спеціальною місією закликати російське суспільство до війни з Поляками й Українцями. Попереду бесідник попросив присутніх газетярів не друкувати в своїх справахданьях його промови цілком, бо се, мовляв, може пошкодити йому яко горожанинови австрійської держави (бояв ся д. Монч. очевидно не правительства, а галицької Польщі, з котрою нині москвофіли братають ся, а на яку перед Росіянами мусять уїдати, аби щось вижебрати). Після сього д. Мончаловський „розійшовсь“, як кажуть Росіяни, і почав кидати громи на австрійську конституцію, що толерує господарку Поляків у Галичині, на Єзуїтів, що ніби ведуть керму ві всіх суспільних справах, на українство як витвір німецько-польсько-жидівської інтриги. Стан Галичини по словам референта страшенно сумний: економічно вона доведена до цілковитої руїни; Поляки, Жиди і їх підкуплені слуги — Українці доводять нарід до повної деморалізації проповідю „українофільства“ й соціалізму. Єдиний ратунок для Галичини — се прилучення до Росії. Пропаганду поки-що лише культурного єднання з російською державою веде в краю твердоруська партія; видічуючи її сили д. Мончаловський дійшов до страшного патосу, так що здавало ся неймовірним,

як се Галичина, маючи таких патріотів і такі могутні й популярні інституції, може виглядати під економічним і культурним оглядом так сумно. Одначе для боротьби з польонізмом і українством сил Галичини не вистарчить, тут повинно прийти на поміч російське суспільство (коли не уряд), бо небезпека од сих двох ворогів так само загрожує Росії як і Галичині. „Я приїхав не за подачкою, — вигукував д. Мончаловський на якісь чудним для рос. слухача жаргоні, — і не візьму ні копійки, але нам потрібна моральна (!) поміч і співчуття“. Зібранє закінчилось характерним випадком. При кінці дискусій, коли д. Мончаловський почав нарікати на нестачу засобів у москвофільської партії, один із присутніх — студент — запитав його: а де поділи ся суми з того мільона рублів, що його рос. уряд в початку 80-х років дав на покриття відомої крадіжки в крилошанськім банку. Се запитанє страшенно розлютило членів товариства і вони цілою юрбою накинулись на того студента і примусили його покинути саяю зібрань, хоча вступ туди був оголошений для всіх вільний (збори відбулись в льокалю „Російського зібрання“).

Фолькльор і національна свідомість. У „Волині“ ч. 121 знаходимо невеличку статейку д. А. Оссовського: „Нѣскольکو словъ о мѣстномъ фольклорѣ и его судьбахъ“. Автор констатує страшенну денационалізацію з усіх сторін життя селян, що живуть побіч Житомира, і дивуєть ся, чому непомітно такої денационалізації серед селян, що живуть близько Києва, центра більш культурного

ніж Житомир, і приходять до того висновка, що там ніби то більш розвинена національна самосвідомість, ніж у волинських селян.

Гр. См.

Переклади українських творів.

„Волинь“ ч. 126 надрукувала переклад оповідання Євгенії Ярошинської „Адресатка умерла. Перев. съ малороссійскаго Е. Г.“ Раніш се оповідання було друковане також у „Вѣсти. Юга“ в перекладі Г. Ков.-Кол.

„Русскія Вѣдомости“ ч. 202 та 223 надрукували переклади оповідань М. Коцюбинського „В путах шайтана“ (Изъ новѣйшей малорусской литературы. „Въ цѣпяхъ шайтана“, эскизъ М. М. Коцюбинскаго. Переводъ Л. Ш.) та Ів. Франка „Муляр“ (Изъ малорусской литературы, „Каменщикъ“. Разказъ Ів. Франка.)

„Южное Обозрѣніе“ (Одеська газета) ч. 2225 надрукувало в перекладі Е. Н. Любича „Життєві аналогії“ Гната Хоткевича, друковані в першовторі в Одеському альманаху „З-над хмар і з долин“.

„Вѣстникъ Юга“ (Катеринославська газета) надрукував у ч. 511 переклад оповідання Мирного „Лови“ („Облава“ Разказъ А. Мирнаго. Съ украинскаго). Перекладач С. Черкасенко.

У „Вѣсти. Юга“ ч. 506 надруковано оповідання М. Левицького „Злочинниця“ в перекладі Марії Коваленкової. В тій же таки газеті ч. 598 та 599 подано в перекладі тієї-ж авторки оповідання д. Яновської „Дарочка“, що було надруковано у 1903 р. у „Київській Старині“.

Гр. См.

Рецензії на українські книжки.

„Волинь“ подала прихильні відозви про „Лыхый попутавъ“

Мирного та „За коліївщини“ М. Левицького (ч. 112), про „Розмову про сельське хазайство“ Е. Чикаленка книжки І-ша та 5-та та про „Буря на морі“ Н. Грінченкової (ч. 118). В ч. 119 знаходимо досить докладну рецензію на „Книжку першу творів“ Панааса Мирного. Автор рецензії високо підносить твори Мирного з художницького боку. Що до мови д. Мирного рецензент ставить йому в провину деякі русизми, провінціалізми та мало зрозумілі вирази, й тут же наводить їх. В ч. 188 надрукована стаття Г. Коваленка-Коломацького „Объ украинской литературѣ“ з приводу виходу першого тому творів М. Коцюбинського.

У „Вѣстникъ Юга“ надруковано докладні рецензії д. Гр. Сьогобочнього на отсі українські книжки: „Новости украинской литературы. М. Коцюбинский. Оповідання, томъ першый“. Автор констатує з одного боку поступ українського видавництва, з другого — розвиток української літератури, й з третього — високо підносить д. Коцюбинського яко чудового майстра слова (ч. 547). „Новости украинской поэзии. Микола Чернявський, Зори. Збирникъ поезій“. Автор рецензії наводить чимало віршів Чернявського і зачисляє його до перших поетів кінця ХІХ й початку ХХ віку (ч. 558). „Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ“. Рецензія на виданий д. Комаровим в Одесі бібліографічний показчик матеріалів для студювання життя та творів Т. Шевченка.

„Вѣстникъ Воспитанія“ № 6 у відділі „Критика и библиографія“ подає за підписом Д. Д. ре-

цензію на всі видання Петербурзького добродійного товариства від 1 до 22 числа. Автор згадує про кожну книжку окремо, зачисляє до невдатних змістом книжок „Орису“ та „Виговщину“ Куліша та „Молодичу боротьбу“ Гали Барвінок. Останні книжки автор хвалить, хоч взагалі каже, що деяким книжкам вадить белетристична форма, яку автори надто вже надуживають. *Гр. См.*

Ukrainica в російських газетах. „Волян“ ч. 226 передрукувала із „Вѣстника Юга“ статтю д. С-каго „Послѣдній кошевой Запорожья“ (Историческая замѣтка). Мова тут іде про життя та діяльність останнього кошового Запорозької Січи Петра Івановича Кальниша, соті роковини смерті якому вийшли в сім 1903 році. У тім таки-ж числі „Волин“ передруковано із газети „Русскія Вѣдомости“ статтю відомого письменника російського Тана п. н. „Русскіе въ Канадѣ (Изъ дорожныхъ впечатлѣній). Виннипегъ“. Автор розповідає про стан та умовини життя пересельців Українців у Канаді.

„Вѣстникъ Юга“ ч. 522 передрукував з „Новостей“ замітку „Украинскій Крыловъ“. Мова йде про Л. Глібова з приводу десятих роковин його смерті. Автор подає короткі біографічні відомости про небіжчика й підносить його як байкаря, якому належить почесне місце в українській літературі.

В газ. „Одесскія Новости“ ч. 6000 знаходимо допис з Хотина про перебування там нашого письменника Осипа Маковея з приводу заміру його писати історичну повість з часів облоги Хо-

тина у 1621 році. Дописувач наводить гострий осуд, що висловив шановний письменник російським порядкам за небереження пам'яток: старі фортеці Хотинська, Жванецька та Каменецька під управою „просвѣщеннаго“ російського уряду потроху завалюють ся. З приводу сієї кореспонденції д. Гр. Сьогобочній подав у „Вѣстникъ Юга“ ч. 467 замітку „Галицкій писатель о нашихъ памятникахъ старины“, де також наводить слова д. Маковея: „За кордоном кожний камінчик бережуть, як око в лобі, а у вас і на найкращу старовину не звертають ніякої уваги, все завалюють ся, пропадає даремно“.

У „Вѣстникъ Юга“ ч. 481 стрічаємо докладну кореспонденцію д. Гр. Гетьманця із Черновець про народнє віче: „Изъ Австрійской Украины. Народное въче въ Черновцахъ“.

В ч. 482 тієї-ж газети д. Гр. Сьогобочній надрукував замітку „Заслуженный укоръ“, в якій за д. О. Васютою у „Волян“ признає конечну потребу реставрації могили письменника Олекси Стороженка.

В ч. 493 тієї-ж газети д. Гр. Гетьманець подає кореспонденцію із Львова (Изъ Австрійской Украины. Львовъ) про виклад д. Грушевського „Історії українського народу“ в Парижі та Берліні.

В ч. 507 тієї-ж газети д. Гр. Сьогобочній у статі „Нѣсколько мыслей вслухъ“ розповідає про гіркі умови існування української літератури в Росії, звертає увагу на те, що усі популярні книжки для народа забороняють ся цензурою, коли вони не мають беле-

тристичної форми... „Яким чином надати белетристичну форму — питає автор — книжці, що торкаєть ся наукових питань, політико економічного характеру, технічного, правового т. н.“? Шановний автор забув певно про „Дядька Дмитра“, що написаний у белетристичній формі і цілком політико-економічного змісту... Чом би справді не подати до цензури? Може б дозволила?...

В ч. 512 тієї-ж газети надруковано листа до редакції д. Гр. Гетьманця із Львова. Автор додає дещо до листа д. Гр. Сьогобочнього з приводу згаданої у нас кореспонденції якогось „москаля“ із Львова в „Харьков. Вѣдом.“. Д. Гетьманець, як зразок мови наших „москалів“ та тієї ідеї, яку переслідує ся кліка, наводить кореспонденцію до „Галичанина“ із Добромилля про постанову священників Добромильського деканата заборонити твори Шевченкові. Автора ся постанову обурює і він між иньшим каже: „Високохудожественна поема Шевченкова Іван Гус, що дозволена здаєть ся навіть у Росії, неморальна (по думці моральних попів), а глупі, ниці вірші москвофільського „рифмоплета“ Вергуна, як от (автор наводить частину з „Черворусскихъ отзвукъ“ „Вздыхаю голову понура“ та „Ахъ дѣвка дѣвчина“) — такі вірші по понятю „твердих“ цілком моральні й „релігійні“ й заслугоють на росповсюдження по Галичині“.

В ч. 513 тієї-ж газети д. Гр. Сьогобочній виступив в обороні памяти П. О. Куліша проти деяких негарних закидів з боку д. Л. Пантелєєва в „Русск. Вѣдом.“.

В ч. 578 тієї-ж газети той же автор із приводу постанови земської комісії у Полтаві „предложитъ губернскому земству немедленно приступитъ къ изданію учебниковъ по русскому языку и арифметикѣ примѣнительно къ условіямъ жизни и понятіямъ мѣстнаго населенія“, надрукував статю „Нѣсколько мыслей вслухъ“, де наводить з відомої брошури П. Вартового „Яка тепер народня школа на Україні“, покликаючись на саму брошуру, — деякий матеріал із шкільних підручників, по яких тепер учать українських дітей, а також наводить висловлені відомими педагогами погляди на те, якою повинна-б бути народня школа на Україні.

В ч. 584 тієї-ж газети той самий автор надрукував чималу статю під заголовком „Малорусское издательское общество“. Мова йде про Петербурське видавництво корисних книжок в українській мові. Розповідаючи про діяльність товариства, автор торкаєть ся й гірких обставин, в яких знаходиться українське слово в Росії. Сю статю передрукувала також газета „Вольнь“.

В ч. 585 тієї-ж газети д. Сьогобочній згадує в невеличкій статейці про заслугу книгарні „Кієвської Старини“ і про нагороду, що дістала ся книгарня (велика срібна медаль) на сільсько господарській виставі у Винниці за розповсюдження українських народніх книжок.

В ч. 591 тієї-ж газети той же автор надрукував із приводу статі д. Ркліцького у „Русск. Вѣдом.“ „Сельскія бібліотеки въ Малороссіи“ — статю „Нѣсколько мыслей вслухъ“, у якій потверджує

погляди д. Ркліцького, що російські книжки непридатні до читання українському народови з боку мови, і наводить із згаданої вже тут брошури д. Вартового приклади, як розуміє український учень російську мову, коли він вступає в обрусительну школу.

Та-ж газета в ч. 596 в відділі „Літературныя новости“ наводить переклади на нашу мову творів М. Горького та Вл. Короленка, що видані окремими виданнями та були друквані у „Л.-Н. Вістнику“; крім того нутує факт приготовленого видання А. Хойнацьким 12 томів творів Ів. Франка.

Гр. См.

II. Нові книжки.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. IX. Під редакцією І. Верхратского, д-ра В. Левицького і д-ра Е. Озаркевича. У Львові, 1903. З печатні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 352, 8°. Ціна 5 кор. Зміст: 1) Клим Глібовицький. Микола Генрих Абель і єго значіне в математиці. Ст. 1—88. — 2) Юліян Гірняк. Роля сталої, плинної і газовой фази в хемічній рівновазі. Ст. 1—42. — 3) Др. Володимир Левицький. Відношенє геометрії метричної до метовой. Ст. 1—11. — 4) Др. Стефан Рудницький. Фізична географія при кінци XIX столітя. Ст. 1—116. — 5) Др. Михайло Кос. Очні хиби у новобранців. Ст. 1—10. — 6) Др. Вячеслав Морачевский. Переміна матерії при акромегалії. Ст. 1—6. — 7) Др. Михайло Кос. Ліченє трахоми і других запалень злучниці іхтарганом. Ст. 1—4. — 8)

Др. Володимир Левицький. Начерк термінології хемічної. Ст. 1—12. — 9) Бібліографія і хроніка математично-фізична. Ст. 1—61.

Показчик змісту Літературно-Наукового Вістника томів I—XX (1898—1902). Зладив В. Доманицький. З передмовою Івана Франка. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. XXXVIII + 122, мал. 8°. Ціна 1 кор.

Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. на тлі тогочасних суспільно політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Недокінчена праця д-ра Остапа Терлецького. (Відбитка з Літературно-Наукового Вістника). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 146, 8°. Ціна 1'50 кор.

Юліян Гірняк. Роля сталої, плинної і газовой фази в хемічній рівновазі. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX). Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 42, 8°. Ціна 45 с.

Клим Глібовицький. Микола Генрих Абель і єго значіне в математиці. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX). Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 88, 8°. Ціна 90 сот.

Др. М. Кос. Очні хиби у новобранців. — Ліченє трахоми і других запалень злучниці іхтарганом. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX) Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 14, 8°. Ціна 15 сот.

Др. В. Левицький. Відношенє геометрії метричної до метовой. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX). Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 11, 8°. Ціна 10 сот.

Др. В. Левицкий. Начерк термінольоґії хемічної. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX). Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 12, 8⁰. Ціна 10 сот.

Др. В. Морачевский. Переміна матерії при акромеґалії. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX). Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 6, 8⁰. Ціна 10 сот.

Др. С. Рудницький. Фізична географія при кінці XIX столітя. (Відбитка зі „Збірника м. пр. л. с.“ т. IX). Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 116, 8⁰. Ціна 1-20 кор.

Антін Володиславич. Чоловік чести. Драма в 3 актах. Коломия, 1904. Накладом Евгена А. Крушинського. З друкарні Вільгельма Браунера. Ст. 106, 8⁰. Ціна 1-30 кор.

Історія куска хліба. Перерібка з французького. Листи до молоді дівчини. Видане Руского товариства педагоґічного. Ч. 112.) У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 8⁰. Ціна 50 сот.

Україні. Вірш К. (Видане Руского товариства педагоґічного. Ч. 113.) Львів, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 4, 8⁰.

Сконав. Оповідання II. Полїванова. Переклав з російської мови В. Деде. (Літературно-Наукова Бібліотека Р. У. II.) Р. 1903. Ст. 32, 16⁰. Ціна 15 сот.

Хлопска політика. Т. III. Австрія чи Польща, написав Вячеслав Будзиновский. Львів, 1903. Накладом автора. З друкарні Народової. Ст. 120, 8⁰. Ціна 70 сот.

До ситуації. Реферат Семена Вітика (виголошений на зборах у

Відни). Видав Артур Зеліб. Львів, 1903. Друкарня уділова. Ст. 44, вел 8⁰. Ціна 20 сот.

Царі, пани а люди. (Видання С. Д. II. 4.) Жепева, 1903. Українська друкарня. Ст. 46, 16⁰. Ціна 15 коп.

Projekt na zniszczenie Rusi. Подав Гриць Щипавка. (Бібліотека Гриця Щипавки. Кн. 1.) Чернівці, 1903. Накладом Миколи Грабчука. З друкарні „Австрія“. Ст. 39, 16⁰. Ціна 20 сот.

Новомодні коляди Гриця Щипавки. (Бібліотека Гриця Щипавки. Кн. 2.) Накладом Миколи Грабчука. Чернівці, 1903. З друкарні „Австрія“. Ст. 64, 16⁰. Ціна 40 сот.

Козак. Календар на переступний рік 1904. Накладом коломиїської філії „Руського тов. педагоґічного“. Чистий дохід на бурсу товариства. Коломия, 1904. З друкарні А. І. Мізевича. Ст. 192, 8⁰. Ціна 80 сот.

Християнський календар Місіонаря на рік від Різдва Христового 1904. Річник четвертий. Жовква, 1903. Печатня і наклад ОО. Василян. Ст. 160, 8⁰. Ціна 50 сот.

Підручний календарик на рік переступний 1904. Львів, 1904. Накладом Івана Криловського. З друкарні Уділової. Ст. 40, 32⁰. Ціна 20 сот.

Пояснене псалмів і інших богослужбних піснїй, які читаєм в Часослові, обробив Др. Климентій Сарницький, архимандрит Ч. Св. В. В. Видане друге, поправлене (Видавництво побожних книжок Ч. Св. В. В. Кн. XII). Жовква, 1903. Печатня ОО. Василян. Ст. 268+8, вел. 8⁰.

З останніх днів! Вальс, уло-

жив на фортеп'яні Савин Абрисовський. (Видавництво музичне „Станіславівського Бояна“. Ч. 14). Перемишль, 1903. З печатні Уділової. Ст. 8, 4^о. Ціна 1·50 кор.

Думка, сольо тенорове в супроводі фортеп'яна, слова Т. Шевченка, музика М. Лисенка. (Видавництво музичне „Станіславівського Бояна“. Ч. 15). В честь Миколи Лисенка в 35-літні роковини музичної діяльності. (1868—1903). 7-го грудня 1903. Перемишль. З печатні Уділової. Ст. 8, 4^о. Ціна 1 кор.

Переклади з української мови. Минулого місяця вийшла з друку отся книжечка: Wasyl Stefanuk. Klonowe liście. Z ukraińskiego przełożył Michał Moczulski. Lwów, 1904. Odbito w drukarni Narodowej w Krakowie. Ст. 176, 16^о. Зміст: 1) Spowiedź. Ст. 5 - 10. — 2) Sama samiućka. Ст. 11—14. — 3) W rekruty. Ст. 15—18. — 4) Dzieńdek. Ст. 19—22. — 5) Skon. Ст. 23 - 27. — 6) Podpalacz. Ст. 28—55. — 7) Kasia. Ст. 56 - 64. — 8) Basarabowie. Ст. 65—82. — 9) Sen. Ст. 83 - 86. — 10) Klonowe liście. Ст. 87—103. — 11) Sina książeczka. Ст. 104—108. — 12) Kamienny krzyż. Ст. 109—129. — 13) List. Ст. 130—135. — 14) Złodziej. Ст. 136—149. — 15) Ojciec. Ст. 150—155. — 16) Anioł. Ст. 150—161. — 17) Maj. Ст. 162—169. — 18) Szara godzina. Ст. 170—175.

Нові часописи. В Вашківцях над Черемошем на Буковині має виходити від нового року два рази на місяць фахова часопись для буковинських руських учителів п. н. „Промінь“. Передплата вносить річно 6 кор.

„**Krytyka**“, краківський літер.-наук. місячник, що виходить під редакцією В. Фельдмана, печатає в р. 1903 огляди змісту „Літ.-Наук. Вістника“ та деяких чисел „Кієвської Старини“. Окрім сього помістив переклад „Бассарабів“ В. Стефаніка.

В проспекті на рік 1904 обіцяє редакция друкувати про руські справи статі, що вийдуть „з під пер представників різних таборів“, а то, аби „взапознають загальні пануючими в дотичних сферах змаганнями, з яких вирине гадка будучини.“ *М. М.*

III. Театр і штука.

Український театр. В „Волинці“ ч. 161 знаходимо статтю о скільки правдиву о стільки й сумну — про те становище, яке зайняв останніми часами український театр у Росії. Автор з одного боку парікає на публіку, що вимагає від української трупи опереток, як от „Рабыни веселья“, „Гейша“ то що, з другого боку винуватить ті умови, в яких знаходить ся український театр. „Недалеко ті часи, каже автор, коли ветерани української сцени дійдуть до кавкана. Обвинувачувати їх у сьому не можна. З одного боку винувати ті умови, в яких вони знаходять ся, а з другого винувати сама-ж публіка“... „Йдучи на сцену актори думали, що будуть служити „святому мистецтву“, будуть показувати життя України, яке воно єсть у дійсности... а виявилось, що ось мусять представляти п'яних кокоток“. На сю-ж тему д. Петріщев подав цікаву замітку у „Вістникъ Юга“ ч. 522 : „Къ слову о малорусскомъ

репертуаръ". Річ у тім, що якийсь добродій у Ростовській на Дону газеті „Донская рѣчь“ тужить об тому, що на „бѣдной малорусской сценѣ всякія безобразія“ (рецензію подає про пьесу д. Манька „Що посієш те й пожнеш“). „Тай що таке українська пьеса, — питає добродій рецензент. — „Ні се, ні те — дїтська нісенітниця“... На сей загальний осуд українського театру д. Петрішев дає добру відповідь у „Вѣстникѣ Юга“. Він згадує тут, що „єсть на свѣті чудові п'єси „Гамлет“, „Король Лір“, „Антігона“, „Ревізор“, „Горе от ума“, „Женитьба“... Та чимало їх? Спробуйте дд. рецензенти перекласти щось на український „діалект“ (sic!). Се не тяжко, раз по українськи читають наукові лекції. А переклавши спробуйте зробити вистави тих п'єс... Зарані кажу, що після такої проби найгострійший рецензент другови й недругови закаже допікати український репертуар словами „дїтська нісенітниця“. Далі автор каже, що хоч він родом „кацань“ і ся справа близько його не тичить ся, але ж люблячи театр д. Петрішев гадає, що „вимагаючи від театру більшого, ніж він дає, все-ж треба „вѣдати писаніє и силу обстоятельствъ“.

„Волянъ“ ч. 132 надрукувала дуже прихильну статю про Львівську українську трупу, що давала вистави в Житомирі під управою д. Губчака. Статя підписана літерами В. Б.

Гр. См.

Укр. вистава в Юреві. „Волянъ“ ч. 231 пишуть із Дорпату (по московському — Юрьев), що там відбув ся 9 падолиста ст. ст. український вечір: спектакль, споруджений студентами Україн-

цями. „Не вважаючи на різні не-вигоди що до вистави української пьеси... вистава пройшла чудово“ — пише дописувач. Відограно „Назара Стодолю“. Публіки було сила: „тут були „руські“, Жиди, Німці, Латвиші й Естонці. Усі вони не задержуючи цікавості своєї роздивлялись декорацію салі“. Після вистави відкрито було національний ярмарок: хористи та хористки — студенти та фельдшерниці — продавали в ночвах насіння, цукорки, овочі та українські книжки. Публіка приходила, торгувалася, купувала, балакала на українсько-російській мові то що“. Отже „ломали хохліка“?

Гр. См.

Укр. вистави в Севастополі.

У Севастополі серпень і вересень грала українська трупа Глазуненка. Ся трупа має гарних акторів з гарними голосами, великий хор і чудових танцюристів. Але на жаль репертуар сієї трупи нижче всякої критики. За півтора місяця сією трупою було поставлено тільки дві або три порядні пьеси. Весь репертуар складав ся з пьес, по одній назві яких можна судити, до якої „літератури“ вони належать, напр. „Гаспид, або з під вінця в труну“, „Помста жидівки, або чортове кубло“, або з найсензаційних російських опереток, як „Бѣдныя овечки“, „Гейша“ і иньші. Один із акторів сієї трупи Любимов у свій бенефіс поставив „Назара Стодолю“, де грав Назара, і „Бѣдныя овечки“, де грав безсоромну ролю професора. І се все в один вечір — Т. Шевченко і „Бѣдныя овечки“!

Постановка сих опереток дала привід місцевій часописі „Крымскій Вѣстник“ висловити декілька

своїх думок про сучасну українську літературу, які свідчать з одного боку про обзнайомленість російської преси з українською літературою, а з другого боку про ту шкоду, яку роблять розвоєви укр. театру трупи подібні до Глазуненкової.

Цікаво те, що ся часопись, запрохана полтавською думою на відслонення пам'ятника Котляревського, вислала свого депутата.

Ось ся характерна замітка, надрукована у 264 числі сієї часописі в перекладі.

„Цікаву боротьбу бачимо тепер у метаморфозах української трупи Глазуненка. Служачи своїм у назначеню, а мабуть і ідеалам, трупа ставить українські пєси, але на таких виставах театр здебільшого безлюдний. Трупи одначе треба харчуватись, і от вона щоб піддержатись ставить оперети і публіка валом валить у театр. Цікаве явище показують із себе вчорашні Ганки і Горпини, парубки і молодичі різних колірів, які сьогодні переробляють ся на Гейш, справжніх Японців і Китайців. Зміна досить рідка і, ніде правда діти, робить ся сією трупою легко і без великих диссонансів. Сі різкі зміни укр. драми на російську оперетку свідчать про те, що український театр сливе не має ніякої будучини і в більшій частині пережив самого себе(?). Се не трудно було бачити і при самому народженню укр. театру. Театр може мати міцні підвалини, коли він має свою літературу, література-ж українського театру дуже бідна і нічого оригінального з себе не уявляє(?). Тому всі українські пєси одноманітні і досить подивитись на дві-три з них, щоб

усї останні видались повтореннем того, що вже бачили. Не дивно, коли публіку скоро притомлюють українські пєси, і вона з жадобою накидаєть ся, через брак чого ліпшого, на оперетки „Бѣдныя овечки“, „Пѣсни в лицах“. Усе се для українських артистів компроміси, на які вони повинні йти, дякуючи смаку глядачів і через бідноту власної літератури. Очевидно, що люди на українські вистави неходять і вони хоч-не-хоч повинні хапатись за оперетки, які вони так зневажали колись у розцвіт українського театру. „Гейша“, яка була поставлена 15-го числа, мала великий успіх і нічим не показала свого українського походження. Так коли-не-коли хто небудь обмовить ся українським наголосом, та й то рідко. Костюми, хори, танці, особливо останні, були дуже гарні“.

Гадаю, що до сих „разсуждений“ нічого й додавати. *Л. М.*

IV. Некрольоги.

В початку грудня мин. року вмер у Лондоні голосний англійський філософ Герберт Спенсер. Уроджений у р. 1820 в Дербі він від малку був хоровитий і се ошадило йому муки в тодішній англійській школі, якої страховища відомі кождому, хто читав Діккенсові повісти, особливо Давіда Копперфільда. Домашнє вихованє і власна праця дали йому широкий круг знаня і особливо той спокійний, свобідний погляд на світ і жите, що виявляєть ся в його писанях. З малку він виявляв особливе замидуванє до математики, відбував з разу практику як інженер,

та нарешті покинув практичні заняття і постановив увесь віддати ся науці. Живучи в товаристві високо освічених людей, у пору, коли поява Контової Philosophie positive та Мільової System of logic надали всьому думаню чільних людей новий напрям і були сигналом повороту людської думки від мглистої спекуляції до студіювання фактів, Спенсер постановив системізувати сей новий набуток, проввести його консеквентно, суцільно через весь обсяг людського знаня й думаня. Се був засновок його „Синтетичної філософії“, праці, що мала заповнити його житє і стати ся його тривким монументом. У р. 1862 появила ся перша її частина „First principles“, а за нею в більших або меньших відступах ішли „Принципи біології“, „Принципи психології“ і „Принципи соціології“, а крім них довгий ряд праць то приготовних (Про студіюванє соціології, Описова соціологія), то побічних, подіктованих принагідними обставинами, як ось Про вихованє, кілька томів дрібніших Essays та остатня його книжка „Факти й поясненя“, опубліковала не довго перед його смертю. Як письменник Спенсер зовсім заслугує на ті компліменти, які ще в початку його карієри висловив його приятель Томас Гекслі: він пише ясно, живо і розумно, далекий від пустої фразеології та містичного туману. Але як філософ Спенсер зовсім не займає такого високого становища, як говорять Англіїці, і його Синтетична філософія ані в одній своїй частині не була епохальним явищем, не сказала нового слова в науці: всюди він

ішов стежками протертими вже иньшими людьми. Одиноке його власне слово в науці, се звісна формула, що розвій у природі, в історії й суспільности йде відповідно до математичних принципів від первісної цілости до різницювання (диференціяції), а потім знов до цілювання (інтеграції). Ся думка вірна, але зовсім загальна, яка в деталях не поясняє нічого. Найціннішими з його писань, які довго ще будуть залюбки читати ся, лишать ся мабуть його дрібні нариси, в яких справді знаходимо багато цікавих обсервацій із житя та сучасного думаня.

Ів. Фр.

При кінці грудня вмер у Тібінген Альберт Шефле, бувший австрійський міністер фінансів у міністерстві Гогенварта, і один із видавців звісної Zeitschrift für Staatswissenschaft. Із його писань найважнійші Kapitalismus und Socialismus та Bau und Leben des socialen Körpers. Найголоснійша була його брошура Quintessenz des Socialismus, що була колись у Павликовім „Громадським Друзі“ перекладена й на нашу мову. В Правді 1899 р. був надрукований переклад його иньшої брошури Aussichtlosigkeit des Socialismus.

Ів. Фр.

У. 3 громадського житя.

Доступність освіти в Росії.

Що разу як починаєть ся академічний рік, з усіх кінців Росії чути нарікання на недостачу вакансій по школах. І того року чимало було сих нарікань. Подаємо читачам декільки цифр із цього приводу, застерігаючись лише, що се не всі, а тільки незначна

часть, скільки можна було занотувати, переглядаючи що дня газету. Але й ся жменька гаразд малює відносини уряду до освіти.

Петербург: Гірничий інститут: прохань — 850, прийнято 108; Вищі жіночі курси: прох. 910, прин. 594; Відділ архітектів на вищій малярській школі: складало іспити 113, попало 20.

Москва: Хліборобський інститут: прохань 150, прийнято 60; Строгоновська промислово-малярська школа: прох. 260, прийнято 25.

Київ: Політехніка: складало вступні іспити 700, попало 330; Воєнно-хвершальська школа: прохань 395, прийнято 80.

Харків: Технольоґічний інститут: прох. 550, попало біля половини; в середні школи хлопчачі в 900 складавших іспити попало коло третини; Торговельна школа: прох. 64, прийнято 43.

Одеса: Жіночі педагоґічні курси: більш 400 прохань, прийнято 303.

Рига: Політехніка: прохань 308 (христ. і Жидів) прийнято 48 (не лічучи 196 християн, котрих прийнято без конкурсу яко викінчивших вищі школи; з ними відношення буде виглядати так: 504 прох., 242 прийнято).

Казань: Учительський інститут: прохань 140, прийнято 24.

Вол. Д.

VI. Від Редакції.

Впов. о. Яків Зробек у Вертелці. Щире спасибі за присилку

Ваших віршів, які, як Ви пишете, „без сумніву так зі взгляду на зміст як і форму відповідають читаючій нашій П. Т. Публіці“, але позвольте нам троха висше думати про ту нашу публіку, яка в усякім разі повинна знати, що треба писати „в гайочку“ а не „в гаючку“. Зрештою для цікавих подаємо проби Вашої поезії:

Чудно у гаючку за селом співає
Голосом милим співак соловій;
За народ до жертв в героїв ви-
робляє
Й в серци коханків любовний на-
стрій.

Коли вже друга половина сеї строфи не то для П. Т. Публіки, а й для нас виявляє не малі льоґічні труднощі, то що-ж сказати про отсю строфу, яку Ви надто лишили без ніякої інтерпункції, так що ми мусіли додати її — може й хибно?

Сильнійший кум і сват мов дикий
вовк,
Козу народ мій взяв в свою опіку,
А сей на волю здавсь цілком, за-
мовк,
Здавалось вже, мовчать буде до
віку.

Супроти тих ідейних нетрів, у які веде ся строфа, ясна, але не зовсім поетична хіба перша строфа Вашої „сповіди“:

Коли у родичів я хлопцем був,
Старих людей розмов приємно слу-
хав,
Тай о любви від них багато чув, —
Душа горіла, в тіло вітер дмухав.

